

ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ
POLITECHNIKI WARSZAWSKIEJ

GŁÓWNY URZĄD PLANOWANIA PRZESTRZENNEGO
Biuro Planowania Wsi

BUDOWNICTWO WIEJSKIE ZIEM ZACHODNICH

Monograficzne opracowanie budownictwa ludowego
Ziem Odzyskanych w małych regionach:

PUSZCZA JANSBORSKA

POWIAT SKWIERZYNA

POWIAT SZAMOTUŁY

POWIAT WROCŁAW

POWIAT PYRZYCE

W a r s z a w a 1947.

Opracowano na zlecenie Biura
Planowania Wsi Głównego Urzędu
Planowania Przestrzennego.

WSTĘP.

Monograficzne opracowanie budownictwa ludowego Ziemi Zachodnich na obszarach małych regionów : Puszcza Jansborska /woj. Olsztyńskie/, pow. Szamotuły /woj. Poznańskie/, pow. Skwierzyna /woj. Poznańskie/, pow. Wrocław /woj. Dolno-Sląskie/, pow. Pyrzyce /woj. Pomorze Zachodnie/ składa się z części wstępnej / omawiającej zakres tematu i metody zastosowane w opracowaniu / oraz szczegółowej / obejmującej wyniki studiów nad poszczególnymi powiatami/.

I. ZAKRES TEMATU.

Opracowanie obejmuje budownictwo mieszkalne i inwentarskie wyżej wymienionych małych regionów; nie dotyczy zaś budownictwa dworskiego, przemysłowego, ani sakralnego.

Wobec braku danych precyzujących obszar małych regionów, przyjęto granice administracyjne odnośnych powiatów za granice opracowania, odstępując od tej zasady w wypadku Puszczy Jansborskiej o wyraznej odrębności geograficznej. W pozostałych dążono do związania poszczególnych typów wsi ze zmianami krajobrazu.

II. METODA OPACOWANIA.

Opracowanie oparte zostało na:
1/ dostępnej literaturze przedmiotu,
2/ materiałach kartograficznych,
3/ badaniach terenowych, przeprowadzonych w lecie 1946 przez Zakład Architektury Polskiej.

Spisy uwzględnionej literatury podane są w części szczegółowej. Należy zaznaczyć, że można było uwzględnić głównie materiały znajdujące się w bibliotekach warszawskich. Korzystanie z jakichkolwiek bibliotek w terenie, w okresie przeprowadzania badań / lato 1946 / było niemożliwe ze względu na ich ówczesny stan.

Temat powyższy nie posiada literatury w języku polskim. Praca dr. G. Ciołka obejmuje jedynie tereny Polski z 1939 r. W opracowaniu Puszczy Jansborskiej, można było się powołać na dość bogatą literaturę, dotyczącą sąsiedniego terenu - Puszczy Kurpiowskiej/ zwłaszcza odnośnie osadnictwa, cenną pozycją jest " Osadnictwo Puszczy Kurpiowskiej " prof. Fr. Piasek, również A. Chętnika " Chata kurpiowska " /.

Ogólne zniszczenie bibliotek wpłynęło ujemnie na możliwość wykorzystania literatury niemieckiej, odnoszącej się do badanego terenu, jednak w miarę możliwości, starano się ją uwzględnić. Należy podkreślić jej tendencyjność, występującą w przemilczaniu, lub fałszywym komentowaniu faktów dla niej niewygodnych.

Główną podstawę opracowania stanowi materiał kartograficzny / mapy 1:300000, 1:100000 i 1:25000 / oraz materiał pomiarowy, uzyskany w czasie badań letnich w roku 1946 przez Zakład Architektury Polskiej.

Badania terenowe zostały przeprowadzone w następujących etapach:

- 1/ wywiad terenu - ogólnie zaznajomienie się ze stanem budownictwa regionów rozpatrywanych, wstępna próba ustalenia typów budowlanych i ich zasięgu, wybór wsi /najbardziej charakterystycznych/ do szczegółowych studiów pomiarowych i statystycznych,

- 2/ pomiary szczegółowe typowych i charakterystycznych obiektów we wsiach wybranych na podstawie wywiadu terenu,
- 3/ opracowanie uzyskanego materiału pomiarowego w skali 1:1000 /zagrody/ i 1:200 /budynki/.

Opracowanie szczegółowe składa się z tablic rysunkowych i opisu. Materiał został uszeregowany według następującego schematu:

- I. Opis ogólny - mapa 1:300000 /miejscowości podkreślone zostały zbadane w lecie 1946 r. przez Zakład Architektury Polskiej/.
- II. Wieś - opis kształtów osiedli na podstawie map 1:100000 i 1:25000.
- III. Zagroda - w opisie i układzie tablic został przeprowadzony podział zagród na należące do grupy A z kalenicą domumieszkalnego równoległą, grupę B - prostopadłą do drogi, oraz grupę C - przykład wyjątkowe.
Na planszach droga znajduje się u dołu każdego rysunku, kierunek jej jest równoległy do dolnej ramki. Wszystkie objekty w skali 1:1000.
- IV. Dom mieszkalny - w tekście przeprowadzone podział na typy, przyjmując za podstawę plan, urządzenia ogniowe, oraz materiał i konstrukcję. Tablice zostały ułożone w ujęciu typologicznym, nie zaś chronologicznym, mimo, że często odmiany starsze są zarazem pierwotnymi. Wybrane pomiary szczegółowe obiektów typowych zostały podane z zaznaczeniem konstrukcji. Przykłady alternatywne planów, bądź szczegółowo / z podaniem materiału i konstrukcji ścian/, bądź schematycznie / cienką linią/. Wszystkie rysunki w skali 1:200.
Przekroje drzewa i ściery wieńcowe zostały zalane na ciemno z pokazaniem wrębów.
Konstrukcje szkieletowe - przekrój drzewa jak wyżej, grubość wypełnienia dwoma liniami.
Mur - dwoma liniami.
- V. Budynek inwentarski - 1
- VI. Stodoła - według zasad ustalonych dla domu mieszkalnego.

Przy zbieraniu materiałów w terenie czynne były następujące grupy pomiarowe pod kierunkiem asystentów Zakładu: C.W. Krassowski i K.M. Piechotki.

Grupa	Puszcza Jansboraka	-	instruktor J. Suliga	1	10 stud.
"	Szamotuły	-	" Wł. Jotkiewicz	1	6 stud.
"	Skwierzyne	-	" E. Suszynski	1	6 stud.
"	Przyce	-	" A. Jense	1	10 stud.
"	Wrocław	-	" A. Kaminska	1	3 stud.
			" S.D. Sozyko	1	5 stud.
			" F. Habdas	1	3 stud.

Opracowanie materiału rysunkowego - pracownicy Sekcji Inż.
Budownictwa Ludowego Zakł. Arch. Polsk. : J. Kodelski, W. Świąt-
kowski, S. D. Sozyko.
Zebranie materiałów statystycznych: S. D. Sozyko
Opracowanie tekstu i układu tablic: inż. arch. K. Piechotka.

Warszawa, dnia 19 maja 1947 r.

I. OPIS OGÓLNY.

1. P o w i e r z c h n i a 65799 ha.

2. G r a n i c e i p o d z i a ł a d m i n i s t r a c y j n y.

Powiat skwierzynski ma kształt nieregularnego wieloboku z niewielkim klinem wysuwającym się w kierunku południowo-zachodnim. Od wschodu powiat przylega do dawnej granicy Polski z 1939 r., od północy graniczy z powiatem strzeleckim, od półn.-zachodu z gorzowskim, od zachodu z sulęcinskim, od południa z międzyrzeckim.

Za czasów niemieckich powiat Skwierzyna wchodził w skład Marchii Granicznej, a ostatnio rejencji frankfurckiej. Obecnie należy do województwa Poznańskiego. Granice administracyjne powiatu pozostały niezmiennione. Przedwojną znajdowały się na terenie powiatu 2 miasta: powiatowe Skwierzyna i Bledzew oraz 44 jednostkowe gminy wiejskie. Obecnie Bledzew został zamieniony na gminę wiejską, a powiat dzieli się na 4 gminy zbiorowe i 31 gromad.

Miasto powiat. Skwierzyna położone na lewym brzegu Warty, 95 km na półn.zach.od Poznania, liczyło przed wojną 7581 mieszkańców, obecnie tylko 2807. Zniszczenie wojenne wynosi ok.45%.

3. K r a j o b r a z, r z e z b a t e r e n u, r o ś l i n n o ś ć, w o d y.

Powiat skwierzynski leży po obu stronach rzeki Warty w jej środkowym biegu. Jego północna część należy do międzyrzecza warciańsko-noteckiego, południowa leży w widłach Warty i Obry. Przecinająca powiat przez środek Warta płynie w szerokiej pradolinie, której powstanie odnieść należy do 30000 lat przed Chr. Część powiatu na północ od Warty leży więc w pasie doliny torunsko- eberswaldzkiej, dochodzącej przeciętnie do wys. 40 -50 m.nad poziom morza. Jest to płaszczyna lekko falista, pokryta wydymami płaszczystymi o przeważającym kierunku równoleżnikowym. We wschodniej części powiatu wydmy te nabierają szczególnie regularnego charakteru, kierunek ich zmienia się na południkowy, a wysokość dochodzi do 79 i 89 m.n.p.m.

Całe te tereny porośnięte są zwartymi obszarami lasów sosnowych największymi na ziemi Lubuskiej, wśród których znajdują się niewielkie jeziora. Dolina Warty, stanowiąca południowy odcinek doliny torunsko- eberswaldzkiej jest szeroka przeciętnie na 2 - 3 km. Warta wije się w niej swobodnie wśród licznych starorzeczy. Dziś Warta jest uregulowana i ujęta wałami, i służy, jako droga wodna, oraz pozwala na osiedlanie się na dnach doliny. Tereny pradoliny stanowią gleby torfowe i torfiaste, nadające się poduprawę łąk i pastwisk. Równoległe do nich ciągnie się wąski pas piasków.

Zachodnia część powiatu aż po rzekę Obrę, wpadającą do Warty pod Skwierzyną, pokryta jest nieregularnymi wydymami porośniętymi lasem.

Południową i połudn.-wschodnią część powiatu zajmuje kępa wysoczyznowa w widłach Warty, i Obry. Tworzy ją falisty obszar moreny dennej, przeciętej łańcuchem jezior ciągnących się wzdłuż rzeki Obry aż do Skwierzyny. Północne jeziora tego łańcucha tworzą w południowej części powiatu grupę większych jezior /Rokitno, Lubiekowo i t.p./. Lasów jest tu stosunkowo niewiele.

za to zagęszczenie osiedli jest dość duże.

Gleby są tu gliniaste, burszemi, /wzgl. szaroziemy/ na południu liche rdzawe gleby leśne słabo lub średnio zbielicowane, na podkładzie piaszczystym. Zaledwie część ich jest wyzyskana pod uprawę i zasiedlona. Resztę zajmują mniejsze połacie leśne wśród gruntów uprawnych.

Lasy przeważają w powiecie nad użytkami rolnymi. Wszystkie tereny nie nadające się do uprawy roli, zostały należono. Przeważają lasy sosnowe. W lepszych warunkach glebowych występuje dąb i buk.

W r. 1939 na ogólną powierzchnię powiatu 65789 ha, na lasy przypadało 31082 ha, tj. blisko 48% powierzchni.

4. L u d n o ś ć.

Wyżej opisane warunki naturalne na terenie powiatu nie sprzyjały rozwojowi osadnictwa ~~niemieckiego~~. Stąd stosunkowo słabe zaludnienie w porównaniu z innymi powiatami ziemi Lubuskiej. W 1939 r. liczba ludności stałej wynosiła 20912, gęstość zaludnienia 32 osoby na 1 km². Stan ten można porównać z gęstością zaludnienia Polesia. Ze stanu ogólnego ludność miejska wynosiła 40% /8952 os./, wiejska 60% /13546 osób/.

Wg. spisu z 14.II.1946 r. zamieszkuje powiat 8971 osób, czyli 13,6 ludzi na 1 km². Na ludność miejską przypada z tego 2809 /32%/, na wiejską 6162 /68%/. Duże zniszczenia wojenne nie pozwalały na szybkie zaludnienie.

S t o s u n k i n a r o d o w o ś c i o w e.

Przed wojną mimo ostrych represji Niemców ich, ilość Polaków wynosiła 4903, co na ogólną liczbę 20912 osób stanowiło 21,8% ludności.

Katolicy stanowili 41% ogółu ludności.

Obecnie ludność niemiecka stanowi nieznaczny odsetek / w 14.II. 1946 r. liczba Niemców wynosiła 238 osób / i a być w najbliższym czasie wysiedlona za Odrę.

Z a j ę c i a l u d n o ś c i.

Według statystyk niemieckich z r.1939 pracowało:

w rolnictwie i leśnictwie	8208 os.	/ 39,25% /
w przemyśle i rzemiośle	5047 "	/24,13%/
w handlu i komunikacji	1622 "	/ 7,76% /
inne	6035 "	/28,86%/

Dzisiejszy podział zawodowy jest trudny do uchwycenia. Przeważa ludność rolnicza, osiedlająca się po wsiach /68%/.

5. R o l n i c t w o.

Z u ż y c i e z i e m i. Jak już wyżej wspomniano, lasy zajmują na terenie powiatu około 48% ogólnej powierzchni tj. więcej niż ziemie orne, których powierzchnia wynosi 37,29%.

Cyfry dotyczące zużycia ziemi w r.1939 przedstawiają się następująco:

lasy	31,082 ha	/47,27%/
ziemie orne	24,523 ha	/37,29%/
łąki	4,436	/ 6,75% /
ugory	1,397	
wody	1,359 ha	

Zużycie ziemi ornej pod uprawę poszczególnych roślin w 1939 r. przedstawi się następująco:

żyto	9721	ha
ziemniaki	5377	ha
owies	2103	ha
jęczmień	1446	ha
pszenica	259	ha
buraki cukrowe	163	ha

Poza tym uprawiano pewną ilość roślin włóknistych, rzepaku, gorczycy, kukurydzy.

Obecnie role w większej części zostały uprawione, przeważnie zasiano żyto.

S t r u k t u r a r o l n a.

Na terenie powiatu skwierzynskiego przeważały przed wojną 1939 r. ilościowo gospodarstwa średniochłopskie od 5 - 50 ha /57,6% ilości gospodarstw/, powierzchniowo jednak dominowały majątki ponad 100 hektar., zajmujące 61,6% powierzchni ogólnej.

Gospodarstwa wielkochłopskie i karłowate nie miały znaczenia.

Według danych z r.1939, ilość gospodarstw wynosiła ogółem 1322, z tego:

gospodarstwa 0,5 - 2 ha	237	/17,9%	ogólnej ilości /
" 2 - 5 ha	182	/13,8%	" "
" 5 - 20 ha	403	/30,5%	" "
" 20 - 50 ha	359	/27,1%	" "
" 50 - 100 ha	92	/7,0%	" "
" ponad 100 ha	49	/3,7%	" "

Powierzchnia gospodarstw w ha:

gospodarstwa 0,5 - 2 ha	254 ha	/4% ogólnej powierzchni/
" 2 - 5 ha	548 ha	/0,9%
" 5 - 20 ha	4829 ha	/8,1%
" 20 - 50 ha	10976 ha	/18,4%
" 50 - 100 ha	6305 ha	/10,6%
" ponad 100 ha	36890 ha	/61,6%

Obecnie gospodarstwa poniżej 100 ha są rozparcelowane i obsadzone przez osadników. Majątki ponad 100 ha są upanostwowione.

6. P r z e m y s ł i r z e m i o s ł o.

Przed wojną w powiecie Skwierzyna uprawiano tytoń, a w mieście znajdowały się 4 fabryki tytoniu i cygar. W okolicy miasta były wapniarnie i cegielnie.

Po pierwszej wojnie światowej przemysł opierał się na surowcach rolniczo-leśnych. W powiecie Skwierzyna były 527 zakładów przemysłowych i rzemieślniczych, zatrudniających łącznie 1628 pracowników.

Były to fabryki: krochmalu, konserw, likierów, młyny, gorzelnie, olejarnie, młeczarnie, cegielnie, fabryki wyrobów cementowych, mebli oraz szereg warsztatów rzemieślniczych.

Obecnie po zniszczeniach wojennych, część tych zakładów jest już uruchomiona; ogółem działają 44 placówki przemysłowe i rzemieślnicze. Czynna jest elektrownia, miejska rzeźnia, wodociąg, 14 młynów, Państw. Przedsiębiorstwo Traktorów i Maszyn Rolniczych, Państwowy Urząd Samochodowy i t.p.

7. K o m u n i k a c j a.

Sieć komunikacyjna stosunkowo dobrze rozwinięta. Punktem węzłowym jest miasto Skwierzyna.

Linie kolejowe:

- 1/ Drezdenko - Skwierzyna - Międzyrzecz.
- 2/ Gorzów - Skwierzyna - Poznań.

Główne szosy:

- 1/ Gorzów - Skwierzyna - Międzyrzecz - Wrocław.
 - 2/ Berlin - Kostrzyn - Skwierzyna - Poznań,
- prócz tego gęsta sieć dróg bocznych, łączących poszczególne osiedla wzdłuż doliny Warty i w południowej części powiatu.

Drogi wodne:

Warta na przestrzeni powiatu jest uregulowana i stanowi dobrą drogę wodną dla małych statków towarowych i osobowych. Skwierzyna posiada port o pow. basenu 1,4 ha, połączony kanałem z Wartą.

II. WIEŚ .

Na terenie powiatu Skwierzyna, zależnie od rodzajów krajobrazu, można wyodrębnić 3 strefy osadnicze:

- 1/ południową, na terenach wysoczyznowych,
- 2/ środkową, obejmującą dolinę Warty,
- 3/ północną, zespół lasów w międzyrzeczu notecko-warcińskim.

Strefę południową charakteryzuje, jak to już zostało podkreślone w części ogólnej większe zagęszczenie osiedli. Stosunkowo lepsze warunki glebowe i terenowe sprzyjały sadnictwu, które też rozwijało się na tym terenie wcześniej, niż w pozostałych strefach powiatu. Można tu wyodrębnić następujące typy wsi:

- 1/ Najczęstszym typem jest wielodrożnica. Do tej kategorii należą wsie różnej wielkości, od przysiółków począwszy / Gorzyca XV w., Przytoczno XIV w., Rokitno XIV w. / . Zjawiają się one również w dolinie Warty, zajmując tereny, wyższe, niezalewowe / Krobielewko XIV w. Swiniary XIV w. / .

- 2/ Drugą co do ilości grupę stanowią owalnice dwóch rodzajów.

Pierwszy z nich stanowią wsie położone dokoła wrzecionowatego placu powstałego na skutek rozszczepienia drogi głównej. Na środku placu znajduje się zazwyczaj kościół, szkoła i t.p. dokoła placu gęsto ustawione zagrody / Zemsko XIII w., Popowo XIV / Plac wywa niekiedy z biegiem czasu zabudowany, jak to ma miejsce w Chełmsku / XIV w. / .

Drugą odmianę stanowią owalnice o ściśle prostokątnym placu obudowanym obustronnie / Lubiekowo XV w. /

Zaborski opas uczeni niemieccy łączą owalnice z gospodarstwami rolniczo-pasterskimi. Owalnice w stosunku do głównego traktu usytuowane są w dwojaki sposób:

- 1/ plac w środku wsi stanowi rozszerzenie traktu głównego, / Popowo, Chełmsko / lub też
- 2/ droga główna przecina plac w poprzek, mniej więcej w jego środku / Zemsko, Lubiekowo / .

Wieś Lubiekowo stanowi przykład owalnicy sprzężonej z dworem.

Oprócz wyżej wymienionych dwóch zasadniczych typów występują wsie ulicowe /Stoki XV w./ lub przysiółki ulicowe /kol., Strychno/.

Osobną grupę stanowią wsie dworskie, skąd dające się z dworu, zabudowań folwarcznych i regularnie założonych zabudowań dla służby folwarcznej /Stary Dworek XIV w. Hersztop XV w./ Dwory również mogą być sprzężone z owalnicami /wyż.wym.Lubiekowo/ lub z wielodrożnicami /Strychno, Gorzyca/.

Oprócz wyżej omówionych typów bardzo częstą formą są zagrody samotnicze, rozsiane po całym terenie, łączące się z głównymi drogami nieregularnym układem dróg dojazdowych.

Północną część powiatu zajmuje zwarty obszar leśny, niemal zupełnie nieosiedlony. Wśród lasów znajdują się jedynie leśniczówki lub niewielkie przysiółki ulicowe /Jeziorce XIII w., Koza XVII - XVIII w./, leżące zazwyczaj nad niewielkim jeziorkiem.

Na południowym skraju lasów, graniczącym z doliną Warty pojawiają się coraz częściej zagrody samotnicze pojedyncze lub tworzące zespoły objęte wspólną nazwą /np. Nażiejówki, Piżka/.

Wsie takie tworzą się dokoła wyrobów lub polan, wtedy zagrody leżące naogół na skraju lasów odcinają grunty orne, znajdujące się wewnątrz osady, a cały obszar wsi pocięty jest nieregularną siecią dróg dojazdowych /Nadziejówki, Piżka, Muchocin, pochodzą one z XVII - XVIII w. i są związane z karczunkiem lasów/.

W dolinie Warty występuje typ t. zw. Holendrów - wsi powstałych w XVII - XVIII w. w terenach podmokłych pod wpływem kolonizacji holenderskiej, co niekoniecznie musi się wiązać z ludnością narodowości holenderskiej. /Hłodyłowicz nie stwierdził dla powiatu Skwierzyna wsi o ludności pochodzenia holenderskiego/. Wsie takie powstają zwykle na granicy terenów podmokłych i suchych, przy tym w stosunku do głównej drogi mogą zagrody leżeć po obu jej stronach, z jednej strony lub w pewnej nieraz znacznej, od niej odległości, łącząc się z nią prostopadłymi drogami dojazdowymi, przy tym grunty orne mogą się znajdować po obu stronach, lub po jednej stronie drogi głównej.

Zagrody leżą w dużych odległościach jedna od drugiej /przeciętnie 200 - 500 m., chociaż bywa i więcej/. /Dżusko Nowe, Króbielewo, Maryna Stara, Swiniarki, Orzowce XVII - XVIII w./

Daty przy poszczególnych wsiach wzięto z rozprawy K.J. Hłodyłowicza "Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w." i należy je traktować jedynie orientacyjnie, gdyż niekoniecznie obecna forma wsi odpowiada pierwotnej w momencie powstawania osiedla, przy tym niemniej wydaje się, że najwcześniejszymi formami były owalnice /XIII - XIV w./ i wielodrożnice /XIV - XV w./ oraz przysiółki /Jeziorce XIII w./

Najwcześniej została osadzona strefa południowa, wysoczyznowa, strefa północna nie uległa niemal zmianie od czasów średniowiecza /przykład Jeziorce XIII w./, natomiast w XVII, XVIII i XIX w. nastąpiło intensywne osadzanie doliny Warty, które ostatecznie zostało umożliwione po obwałowaniu i uregulowaniu rzeki.

III. ZAGRODA /Tabl. I/

Z osiedlami typu samorodnego /wielodrożnice, przysiółki, wsie samotnicze/ o nieregularnym układzie dróg, łączą się nieregularne formy siedlisk. /Tabl. I A3, B4 b, B4 c/ przy tym nie można podać żadnych norm odnośnie wymiarów siedliska, jak również sytuacji domu mieszkalnego w stosunku do drogi i stron świata.

Duża odległość pomiędzy poszczególnymi zagrodami, zwłaszcza w osiedlach samotniczych pozwala na stosowanie dużej szerokości siedliska, które wtedy zbliża się do kwadratu.

Zagrody w owalnicach, a zwłaszcza rzędówkach /"holendrach"/ mają kształt bardziej regularny - prostokątna działka z domem mieszkalnym bezpośrednio przy drodze lub oddzielonym od niej przedogródkiem, z zabudowaniami inwentarskimi wzdłuż boków prostopadłych do drogi, zamknięta od strony przeciwnej, niż droga stodołą.

W owalnicach wymiary działki 25 - 35 m. szerokości, 45-50 m. głębokości. W e wsiach holendrach zbliżone do kwadratu 40x40 do 45-50 m. Dom mieszkalny bywa ustawiony kalenicą równoległą lub prostopadle do drogi, przy tym duża szeroka działka nie wpływa na jego usytuowanie.

Dość jednolita struktura rolna / por. opis ogólny/ powoduje stosunkowo małe różnice w ilości w-ileści i wielkości zabudowań.

Dość często, zwłaszcza w gospodarstwach mniejszych, budynek inwentarski łączy się ze stodołą pod wspólnym dachem. /rys. A2, B2, Tabl. I/, bywają też: mieszkalny, inwentarski i stodoła połączone we wspólnym budynku.

IV. DOM MIESZKALNY.

Na terenie powiatu można wyodrębnić dwa zasadnicze typy domów mieszkalnych, oba należące do grupy szerokoszczytowej.

Typ A - z sienią od szczytu, z wejściem w ścianie wzdłużnej. Plan prostokątny w odmianie starszej, składa się z sieni, izby dużej, izby małej i komory /Tabl. II rys. 1/. Urządzenia ogniowe stanowi komin dostępny z sieni i zajmujący większą część, lub też całą jej szerokość. Pierwotnie gotowano w kominie, później trzon kuchenny został przeniesiony do małej izby. Przestrzeń dawnego komina, nawet przy zmianie urządzeń ogniowych na nowoczesne /pion kominowy o przekroju obecnie stosowanym, kuchnia angielska/ bywa często wydzieloną w planie /rys. 2 Tabl. II/, lub też może otrzymać dodatkowe okno i wtedy staje się kuchnią /rys. 3a Tabl. VI/. Dalszą ewolucję tego rozwiązania stanowią przykłady 3b i 3c, gdzie kuchnia znajduje się bądź w sieni /3b/, bądź też koło jednego pionu kominowego grupują się 4 pomieszczenia: sień, nawprost niej kuchnia z wyjściem na podwórze i często schodkami na poddasze, oraz dwie izby: duża i mała.

/Rys. 3c stanowi przykład połączenia budynku mieszkalnego z inwentarskim i stodołą.

Komora we wszystkich omówionych przykładach z wyjątkiem ostatniego, zajmuje zimny róg między izbą małą /alkierzem lub kuchnią/ a izbą dużą.

Odmiana najnowsza /rys. 4/ ma piony kominowe umieszczone w grubości ściany działkowej. Plan stanowią 4 pomieszczenia dokoła jednego pionu kominowego: sieni, nawprost niej kuchnia, często z bezpośrednim wyjściem na podwórze i 2 izby. Może być też, jak to mniejsze narys. 4, dobudowana od przeciwnego szczytu komora z wejściem z izby.

Elewacja wzdłużna niesymetryczna, w odmianie starszej jedno, w nowszej dwuokienna.

Elewacje szczytowe w odmianie starszej niesymetryczne, jedno lub dwuokienne. Jeżeli znajduje się na niej okno od komory, to jest ono zwykle mniejsze. W odmianie najnowszej dwuokienne symetryczne.

Typ B /Tabl. III/

Plan prostokątny z wejściem od ściany wzdłużnej z sienią zajmującą środkową część domu. Po obu stronach sieni znajdują się izby mieszkalne. Z jednej strony izba duża, zajmująca całą szerokość budynku, z drugiej strony przestrzeń podzielona ścianą równoległą do kalenicy na dwa pomieszczenia nierównej wielkości.

Urządzenia ogniowe w odmianie starszej /rys. 1/ zajmują całą szerokość sieni. Stanowi je komin dostępny z sieni z paleniskiem wewnątrz w odmianach najstarszych. Częściej palenisko znajduje się w izbie, wtedy urządzenia ogniowe są tak skonstruowane, aby dym z trzona kuchennego dostawał się bezpośrednio do komina. Jest to możliwe dzięki umieszczeniu go we wnęce odpowiednio połączonej z kominem i zamykanej drzwiczkami /rys. 1/ Przestrzeń za kominem jest zwykle wykorzystywana jako komora. Od szczytu może być również dobudowana komora dostępna z zewnątrz /rys. 1/.

W budynkach nowszych pierwotny komin rozdziela się na dwa piony. Kuchnia jest zwykle umieszczona nawprost sieni /rys. 4b i 5/.

Alternatywy powyższego układu przedstawiają rys. 3 i 4a.

W pierwszym z nich występuje dodatkowy podział izby dużej na dwa mniejsze pomieszczenia. Drugi zaś jest przykładem budynku mniejszego o uproszczonym programie /sieni, kuchnia i 2 izby/.

Wszystkie powyższe przykłady z wyjątkiem obiektu najnowszego /rys. 5/ charakteryzuje niesymetryczna elewacja wzdłużna. Drzwi do sieni zwykle są zesunięte z osi ściany wzdłużnej, jak również pomieszczenia po obu stronach sieni są nierównej wielkości.

Rys. 2 jest przykładem rozbudowy. Część najstarsza wieńcowa o urządzeniach ogniowych starych typu wyżej omówionego została powiększona o szczytów o dodatkową komorę, częściowo murowaną z jednej strony, zaś izba z komorą i sionką z oddzielnym pionem kominowym z drugiej strony.

Przekrój stanowi ilustrację ewolucji urządzeń ogniowych.

Zwraca uwagę wędzarnia ustawiona na stropie poddasza. /por. rys. 3, gdzie taka wędzarnia łączy oba kominy/.

Rys. 2 jest również charakterystyczny przez użycie różnych materiałów w miarę narastania obiektu. Dobudowę można wyjaśnić koniecznością dania dodatkowego pomieszczenia dla rodziców właścicieli zagrody, którzy prowadzenie gospodarstwa oddali dziadkom, rezerwując dla siebie oddzielną izbę z tym samym kuchennym.

Elewacja szczytowa w obiektach starszych niesymetryczna, * jedno lub dwuokienna, w obiektach nowszych dwuokienna symetryczna. Okno od komory zwykle mniejsze.

Rysunek na Tabl. IV przedstawia typ czworaka dla służby folwarcznej we wsiach dworskich. Występują tu cztery mieszkania, zgrupowane koło jednego wielkiego komina, przedzielonego na pół ścianką działową biegnącą równolegle do kalenicy. Każda z dwóch części komina dostępna jest z sieni wspólnej dla dwóch mieszkań. Trzony kuchenne umieszczone są w izbie. Do każdego mieszkania dobudowane jest od szczytu niewielkie pomieszczenie dla inwentarza dostępne z zewnątrz, parterowe lub też z piętorkiem służącym, jako pomieszczenie na paszę. Budynek murowany, kryty szoną.

M a t e r i a ł i k o n s t r u k c j a .

S c i a n y. W obiektach starszych ściany wieńcowe lub szkieletowe, drewniane.

Ściany wieńcowe z belek grubości 15 - 20 cm, ą kantowych.

Węzły na jaskółczy ogon z pozostawieniem ostatków lub przycięciem na ślepo.

Budynki szkieletowe -szkielet drewniany, wypełniony gliną z sieczką lub rzadziej cegłą. Pola między słupami bielone, wewnętrzne ściany tynkowane. Grubość ścian około 20 cm.

W obiektach nowszych, rzadziej ściany sumikowo-żętkowe, częściej murowane z cegły grubości 2 cegieł. Ściany zewnętrzne tynkowane lub pozostawione w surowej cegle. Ściany wewnętrzne tynkowane i malowane na sposób miejski.

W obiektach biedniejszych występuje konstrukcja mieszana: narożniki i punkty ważniejsze pod względem konstrukcyjnym wykonane z cegły, wypełnione gliną ubijaną z sieczką.

Podwalina w budynkach drewnianych zwykle grubsza, ułożona na podmurówce z kamienia. W wypadkach wygnicia dolnych belek ściana bywa podmurowana cegłą.

O t w e r y.

Okna w obiektach starszych futrynowe pojedyncze lub częściej podwójne, w obiektach nowszych, skrzynekowe, podwójne. Futryny osadzone bądź bezpośrednio w wieńcówce, bądź w budynkach murowanych za węgarkiem 13 cm.

Drzwi zewnętrzne w obiektach starszych szponowe z desek, lub klepkowe. Nowsze - płycinowe. Drzwi wewnętrzne szponowe lub częściej płycinowe, w nowszych zawsze płycinowe.

S t r o p. Belki stropowe drewniane, na nich deskowanie na wręb lub zakładkę, polepa lub też deskowanie oparte na listwach przybitych z boku belek - belki czasem sfazowane, wcięte w ścianę wzdłużną, najczęściej powiązane z krokwiemi. Na deskowaniu polepa. W budynkach nowszych podsufitka drewniana otynkowana na trzciniowaniu.

D a c h.

Dach krokwiowy, z jedną jętą lub stołcowy, najczęściej dwuspadowy, kryty szoną lub dachówką. Obiekty nowsze tylko dachówką. W budynkach najnowszych z okresu międzywojennego niekiedy dach czterospadowy o stromym nachyleniu połaci /raczej rzadziej/.

Normalnie kąt rozwarcia krokwi w kalenicy około 90°. Dach w obiektach starszych wiązany na budynku, w nowszych na ziemi. Stosowane również usztywnienie wiatrowe.

Krokwie zwykle wcięte w belki stropowe, chociaż zdarza się oparcie ich na płatwi, leżącej na belkach stropowych lub w budynkach wieńcowych wcięcie w ostatnią belkę zrębu, są to jednak wypadki rzadsze.

Łaty w odległości 25 - 30 cm. z żerdek półokrągłych lub kantowych 4 - 6 cm. na 8 - 10 cm.

Dach kryty bywa w obiektach starszych słomą, w nowszych dachówką nakładkową lub karpiówką. Szczyt w budynkach starszych drewnianych lub szkieletowych, oszalowany deskami pionowymi na styk lub zakładkę. Deski wiatrowe niezdobione. Czasem wycięte okienko dla oświetlenia poddasza.

U r z ą d z e n i a o g n i o w e .

Umieszczenie i rozwój urządzeń ogniowych zostało omówione w związku z planem. Komin typu starego z kamienia na glinie, lub rządziej z cegły, typu nowego - ceglany, o przekroju 14x14.

V. BUDYNEK INWENTARSKI .

Tablica V przedstawia zasadnicze typy budynków inwentarskich, o różnej skali wielkości, przy czym charakterystyczne jest narastanie ich w kierunku wzdłużnym.

Budynek inwentarski gospodarstwa dużego różni się od małego, jedynie długością i ilością pomieszczeń ustawionych jedno obok drugich, zaś jego szerokość we wszystkich wypadkach wynosi około 6 - 7 m./czyli przeciętną długość belki stropowej/.

Rysunek 1 przedstawia budynek jeden z najstarszych, drewniany, wieńcowy, o prostym programie, podzielony na dwa zasadnicze pomieszczenia dla koni i krów, z dostawioną z boku wozówką o konstrukcji słupowej, odeskowanej.

Rysunek 2 przedstawia budynek o nowszym systemie konstrukcyjnym /sumikowo-łętkowym/ i o bardziej rozwiniętym programie. Mamy tu wydzielone pomieszczenia dla koni, krów, świni i drób, skład na narzędzia i szopę dobudowaną pod przyczółkiem dachu.

Budynek narys. 3, murowany, ma podobny program jak poprzedni, z tą różnicą, że dodatkowo zjawia się parnik ze schodami na poddasze, które jest wykorzystane, jako skład paszy. Wszystkie pomieszczenia są dostępne bezpośrednio z podwórza, ale również łączą się między sobą drzwiami wewnętrznymi, ułatwiającymi pracę przy ~~z~~adawaniu paszy.

Trzy powyższe przykłady obrazują ewolucję budynku inwentarskiego w czasie, zarówno pod względem wielkości, jak i konstrukcji. I tak budynki najstarsze są drewniane o konstrukcji ścian - wieńcowej, późniejsze sumikowo-łętkowej, najnowsze murowane /ściany tynkowane lub pozostawione w stanie naturalnym/.

Konstrukcja dachowa w starszych, krokwiowo-łętkowa, niekiedy z przypustnicami; krokwie związane z belkami stropowymi, w nowszych krokwiowe o stolcu stojącym podwójnym, łętkowym lub kleszczowym. Krokwie wcięte w płatwie, leżącą na belkach stropowych lub w same belki.

Poddasze w budynkach tak starszych, jak i w nowszych wykorzystywane bywa jako skład paszy, z tym, że w nowszych zjawia się ścianka kolankowa, podwyższająca okap dachu, a zatem zwiększająca pojemność poddasza.

Kąt rozwarcia krokwi w kalenicy najczęściej około 90°.

Pokrycie: w starszych słoma lub trzcina, w nowszych - dachówka.

Szczyty w budynkach drewnianych, odeskowane pionowo na zakład, w murowanych stanowią część ze ścianą.

VI. STODOŁY.

Tablica VI przedstawi typy stodoł, występujące na terenie powiatu.

Rys. 1 i 2 przedstawiają typ najprostszy stodoł jednopolowych, składający się z klepiska i sasięku, jednoklepiskowych, przy czym pierwsza wykonana jest w konstrukcji sumikowo-łętkowej, druga w słupowej, oszalowana deskami. Klepisko posiada w ścianie tężelnej bądź drugą parę wierzei pozwalającą na przejazd, naprzestrzał, bądź tylko niewielkie drzwiczki.

Stodoła na rys. 3 ma część inwentarską, dostępną z zewnątrz, wydzieloną z sasięka przez ściankę niedochodzącą do wysokości belek stropowych. Część inwentarska przykryta jest stropem z okrągłaków, podczas gdy sasięk i klepisko, stropu nie posiadają.

Rysunek 4 przedstawia stodołę typu najpowszechniejszego na badanym terenie, spotykanego o klepisku i dwóch sasiękach /jedno-przeł zdowa dwupolowa/.

Stodoły są zazwyczaj drewniane, w obiektach starszych wieńcowe, jak na rys. 4, w nowszych sumikowo-łętkowe /rys. 1/ lub słupowe /rys. 2/, obite pionowymi deskami na zakład.

Rys. 3 przedstawia konstrukcję mieszaną wieńcowo-sumikową.

Decki są dwuspadowe, najczęściej krokwiowe z jętą lub rzadziej stolcem stojącym pojedynczym. Niekiedy występują usztywnienia wiatrowe. Pokrycie stanowi trzcina lub sitowie, rzadziej, w obiektach najnowszych dachówka. Kąt rozwarcia krokwi w kalenicy wynosi około 90° .

Szczyty odeskowane pionowo na styk lub zakład, wysunięte przed lico ściany o grubość deski. Wierzeje szponowe na zawieszach pasowych, zawieszane na słupach. Boczne drzwiczki również szponowe mają niekiedy nadproże ozdobnie wycięte w kształt półcyrkla.

Ważniejsza bibliografia.

1. Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:100000
Reichsamt für Landesaufnahme, Ausgabe 1942.
255 Frankfurt a/O.
2. Karte des Deutschen Reiches 1:100000
Reichsamt für Landesaufnahme Ausgabe F
275 Schwerin a.d.W. / Fas 38 stup 21/
295 Maseritz / Fas 38 stup 21/
3. Mapa 1:25000 - Wojskowy Instytut Geograficzny. Warszawa.
Fas 38 stup 21 C. F. I
" 38 " 22 D. C
4. Mapa 1:25000 - Reichsamt für Landesaufnahme
Fas 38 stup 21 D. C
5. J. Dylak - Geografie ziem Odrykanych - Książka. Warszawa 1946.
6. B. Krygowski i St. Zajchowska : Ziemia Lubelska. Opis geograficzny i gospodarczy. Wyd. Instytutu Zachodniego. Poznań 1946.
7. K.J. Hładykiewicz: Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.
Badanie z dziedzin społecznych i gospodarczych No.12. Lwów. 1932.
8. Bohdan Zaborski: O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków 1927.

I. OPIS OGÓLNY.

1. P o w i e r z c h n i a 1076 km².

2. G r a n i c e, p o d z i a ł a d m i n i s t r a c y j n y. Powiat Szamotuly leży na terenie woj. Poznańskiego, na północny zachód od Poznania, po obu stronach rzeki Warty. Od południowego wschodu graniczy z powiatem poznańskim, od południa z nowotomyskim, od zachodu z międzychodzkiem, od północy z czarnkowskim.

Na terenie powiatu znajdują się 2 miasta: Szamotuly i Pniewy oraz 12 gmin zbiorowych.

3. K r a j o b r a z, g l e b a, k l i m a t, r o ś l i n n o ś ć. Krajobrazowo należy powiat Szamotuly do Niziny Wielkopolskiej, która jest najniższą częścią Pasa Wielkich Dolin.

Północna część powiatu leży w dolinnym pasie Warty, stanowiącym, wraz z łączącą się z nią doliną Noteci - środkową część t.zw. pradoliny Torunsko-Eberswaldzkiej [por. opis powiatu Skwierzyna]. Teren międzyrzecza stanowią gleby torfowe lub torfiaste, oraz przeważnie wydmy piaszczyste, porośnięte lasami sosnowymi, z niewielkimi jeziorkami nieckowymi.

Pozostała część powiatu stanowią płaskie, zlekka faliste wysoczyzny moreny dennej, przecięte pasmem pagórków moreny czołowej, biegnącym od Pniew przez całą szerokość powiatu w kierunku Poznania.

Na zachód od Szamotul, między Gtorowem a Ostrorogiem wyspa sandru, zamknięta z północy i południa wzgórzami moreny czołowej. Pagórki moren czołowych sięgają do 150 m.n.p.m. Średnia wysokość na terenie powiatu ok. 80 m.n.p.m., w pasie dolinnym schodzi do 25 m.n.p.m.

Gleba zła - torfiasta i wydmy tereny międzyrzecza i żwirowe sandru nadają się jedynie do zalesienia.

Lepszą jest trochę sytuacja na południowo-zachodnim pograniczu powiatu, gdzie występują gliniaste tereny moreny dennej.

Mimo to, z wyjątkiem północnych terenów wydmy między Wartą a Notecią, przeważa charakter rolniczy, w pozostałych częściach powiatu występują jedynie oderwane połacie lasów wśród gruntów ornych.

Klimatycznie należą Szamotuly do t.zw. Niżu Środkowego. Izoterma lipcowa dochodzi do +19°, styczniowa do -2°. Początek wiosny przypada na 6 - 12 maja, pora żniw już między 10-16 lipca, a nawet wcześniej. Opadów stosunkowo niewiele, bo 400-600 mm. Szata śnieżna około 40 dni w roku.

4. L u d n o ś ć.

W r.1939 obszar powiatu Szamotuly zamieszkiwało 67.742 [z czego 18.106 stanowiło ludność miejską, zaś 49.636 wiejską], czyli gęstość zaludnienia wynosiła 62,9 ludzi na 1 km².

Z ogólnej liczby ludności 62.933 osoby podały, jako ojczysty język polski, 4.709 niemiecki, 78 żydowski.

Ludności wyznania rzymsko-katolickiego było 62.640 osób, ewangelickiego 3.310, mojżeszowego 250.

Obecnie mieszka tu 59.992 osób, z czego 17.196 przypada na miasto i 42.796 na wsie. Na 1 km² przypada obecnie 56 ludzi.

P o d z i a ł z a w o d o w y . Przedwojną na terenie powiatu przeważała bezwzględnie ludność rolnicza

	37.764	osób
przemysł zatrudniał	13.567	"
handel	2.790	"
szkolnictwo i oświat.-kultur.	536	"
leźnictwo	559	"

Powyższe dane odnoszą się do całego powiatu, z tego na wsiech precować o:

w rolnictwie	36,188	osób
w przemyśle	5.051	"
w handlu	955	"
w szkolnictwie i oświat.-kult.	333	"
w leźnictwie	142	"

Obecnie na skutek zmian powojennych brak jest narazie dokładnych danych, co do podziału zawodowego. Przypuszczać jednak należy, że nadal grupa rolnicza jest bezwzględnie najsilniejszą.

W przybliżeniu 50 -60% ludności zajmuje się rolnictwem, z wyjątkiem pasa południowo-wschodniego, położonego najbliższej Poznania. Tu wpływ dużego miasta i jego okolicznych terenów przemysłowych zmniejsza ten procent do 40-50%.

5. R o l n i c t w o .

Jak już wspomniano w opisie ogólnym, mimo złych warunków glebowych powiat ma charakter wybitnie rolniczy.

Powierzchnia zasiewów i zbiory ważniejszych ziemiopłodów wynosiły przed wojną:

	pow. w ha	Plon z 1 ha w q.
pszenica	4873	19,6 e
żyto	21812	18,3
jęczmień	4383	19,5
owies	3822	19,8
ziemniaki	11711	149,0
buraki cukrowe	2526	240,0
groch	1622	16,4

Powierzchnia użytków rolnych i gruntów ornych wynosiła dla całości powiatu 1021,76 km², z tego dla gmin wiejskich 313,70, dla obszarów dworskich 708,16 km², z czego nagrunty orne przypadało ogółem dla powiatu 602,73 km², dla gmin wiejskich 270,79 km², dla dworów 331,94 km².

Widzimy z tegoż że w rękach wielkiej własności pozostawało około 70% powierzchni powiatu, a około 60% ziemi ornej.

Samodzielnej ludności zatrudnionej w rolnictwie przed wojną było:

w powiecie	w miastach	na wsi
14968	803	14165

W zespołach rolnych było ludności:

w powiecie	w miastach	na wsi
ogółem: 14069	757	13312
zatrudn. 2973 sił najemnych	132	2841
niezatr. 11096 sił najemn.	652	10471

6. K o m u n i k a c j a.

Powiat Szamotuły przecinają dwa szlaki komunikacyjne kołowe: szosa Poznań - Kostrzyń ze wschodu ~~na~~ zachód oraz Swiebodzin-Wałcz o kierunku północ-południe.

Linie kolejowe: Poznań - Starogard, oraz 3 odnogi tej linii o znaczeniu lokalnym.

Ponadto środkiem powiatu prowadzi żeglowny szlak Wartą w kierunku Poznania, w stronę Noteci i dalej do Odry pod Kostrzyniem.

II. WIEŚ.

Powiat Szamotuły, mimo, że jego gleby nie należą do dobrych, był terenem ożywionego osadnictwa już od czasów przedhistorycznych, zarówno w okresie wędrowek ludów, jak i w epoce brązu, żelaza, czy rzymskiej. Wynikało to z powszechnie obserwowanego zjawiska, że pierwotnie zajmowane są pod uprawę tereny o glebach lżejszych, łatwiejszych w uprawie, a dopiero później gleby ciężkie, czy trudniejsze w obrobieniu, przy tym tereny bezleśne na glebach trzeciorzędowych, jako niewymagające karczunku były najodpowiedniejsze do zasiedlenia i uprawy roli.

Trójkąt Międzychód - Poznań - Oborniki, do którego należy część południowa pow. Szamotuły, był już przed kolonizacją na prawie niemieckim, jedną z najgęściej zasiedlonych ziem całej Wielkopolski. Natomiast północna jego część /na północ od Warty w międzyrzeczu notecko-warciańskim/ należała do w. XIV do terenów niemalże zupełnie niezasiedlonych, a i po tym okresie jedynie drobne osiedla smolarzy nad jeziorami wewnątrz lasów, i wsie powstałe wzdłuż Warty, skutkiem karczunków pobrzeży, nie wiele zmieniły charakter krajobrazu.

W związku z powyższym można wydzielić, zarówno pod względem krajobrazowym, jak i osadniczym, dwie zasadnicze strefy: południową i północną.

W strefie południowej można wyodrębnić następujące typy wsi:

- 1/ ulicówki,
- 2/ widlice,
- 3/ owalnice,
- 4/ wielodrożnice,
- 5/ kolonie sznurowe,
- 6/ wsie dworskie,
- 7/ zagrody samotnicze.

Tak wielka różnorodność form jest wynikiem wspomnianego wyżej długotrwałego procesu osadniczego, gdzie obok osiedli typu samorodnego, powstających głównie pod wpływem warunków przyrodzonych, zjawiają się osiedla zakładane i to zarówno w okresie kolonizacji średniowiecznej na prawie niemieckim /na terenie powiatu Szamotuły Hładykowicz, czas ich powstania wiąże się z wiekiem XIV/, jak i późniejszych XVII i XVIII wieku, a nawet współczesnych nam form parcelacyjnych i komasacyjnych.

U l i c ó w k i, najczęściej sprzężone z dworem. Krótkie wsie /najwyżej 2 km/. Zagrody skupione gęsto obok siebie z dwóch stron drogi, nie rozciągają się na całą długość gruntów wsi. Wsie otoczone zwykle późniejszymi co do czasu powstania samotniczymi zagrodami /Koźmin, XV w./

Ulicówki połączone z dworem: Pókawie, Wróblewo, Gnuszyn, Biedrowo.

Na uwagę zasługują wsie leżące nad jeziorem lub moczarami, gdzie zagrody znajdują się między drogą główną i jeziorem /Orliczko XIV w./ względnie terenami podmokłymi /Zamorze XV w./, natomiast pola leżą po przeciwnej stronie drogi. Drogi dojazdowe, prostopadłe do drogi głównej, wzajemnie równoległe, przy tym gęstość

zabudowy jest różna: Orliczko luzniejsze, Zamorze bardziej zwarte..

W i d l i c e - przykład Kłodzisko. Droga wiejska odchodzi prostopadłe od głównego traktu, po przeciwnej stronie rozwidla się. Działki mniej więcej prostokątne, wieś krótka, około 400 m. dług. położona na granicy terenów podmokłych i pól. Zabudowa zwarta.

O w a l n i c e, - występują w 2 zasadniczych odmianach. Jedna częstsza, stanowiąca przejście między widlicą a owalnicą; Plac wewnątrz wsi ma kształt bardzo wydłużonego trójkąta, którego oba dłuższe boki są obudowane gęsto ustawionymi obok siebie zagrodami, natomiast z wszystkich trzech wierzchołków odchodzą drogi dojazdowe. Bok mniejszy bywa obudowany, lub otwarty na pastwisko /Binińo XV w./

Drugą odmianę stanowi owalnica o placu wrzecionowatym, przy czym droga główna może przechodzić przez wieś / Ceradz Dolny XIII w./ bądź też wieś odchodzi od niej prostopadłe /Kozle XIV w./

[XIII w] Wieś Otorowo jest charakterystycznym przykładem kolejnego narastania poszczególnych elementów wsi, przy równoczesnym nawiązaniu do warunków terenowych. Wieś ułożyła się na granicy łąk podmokłych i pól uprawnych. Zasadniczy trzon wsi stanowi trójkątna owalnica z zabudowanym częściowo placem i kościołem w linii zagród. Z jednego z wierzchołków trójkąta wybiega droga, wyginająca się wzdłuż warstwic, obudowana dwustronnie. W miarę oddalania się od centrum wsi zabudowa coraz luźniejsza. Z drugiego końca wsi odchodzi prostolinijna droga z układem zagród, charakterystycznym dla kolonij sznurowych. W przedłużeniu osi placu głównego znajduje się dwór z gorzelnią.

Poza wyżej wymienionymi głównymi drogami, odchodzi jeszcze cały szereg bocznych dróg, łączących z sąsiednimi osiedlami.

W i e l o d r o ż n i c e - rozsiane są po całym terenie, przy tym można wymienić wieś Samołęż z XIII w., położoną nad jeziorem, gdzie układ dróg nawiązuje do terenu, podobnie Krzeszkowice XIV w. /drogi idą wzdłuż warstwic/, Wielonek XV w., gdzie układ dróg wewnątrz wsi jest nieregularny, zaś drogi dojazdowe do pól, a za tem układ gruntów równoległy, świadczący prawdopodobnie o późniejszej regulacji /należałoby sprawdzić z danymi historycznymi/. Wieś Podrzewie /XV w./ stanowi zespół wsi wielodrożnej, folwarku, dworu i tartaku.

Oprócz wyżej wymienionych typów wsi, które stanowią grupę wsi samorodnych, gdzie klasyfikacja geometryczna jest trudna ze względu na dużą ilość form przejściowych, występują wsie zakładowe. Wieś Duszniki /XV w./ dług. ok. 2 km. leży w środku pól uprawnych. Trzon wsi stanowi droga główna, lekko kilkakrotnie zakładowana, z gęsto obudowanymi z jej obu stron zagrodami. Na jednym z końców wsi znajduje się kościół - droga w tym miejscu rozszerza się w mały nieregularny plac, na drugim dwór z parkiem i zabudowaniami. Od głównej drogi wiejskiej odchodzi kilka bocznych do niej prostopadłych, a po obu stronach wsi dwie równoległe proste drogi zbiorcze.

Prostokątny układ dróg dojazdowych do pól wskazuje na regularny układ gruntów. Zagrody położone naokoło osiedla są prawdopodobnie pochodzenia późniejszego, jak również zjawienie się kilku zagród przy drogach zbiorczych.

Brak danych w większej skali co do rodzaju systemu agrarnego nie pozwala na zaliczenie tej wsi do systemu trójpolowego, natomiast czas powstania /XV w./ jak również układ dróg, przemawiają za określeniem jej, jako szeregowki.

Drugą grupę osiedli regulowanych stanowią rzędówki - forma na rozpatrywanym terenie - obok samotniczych, najpowszechniejsza. Wyodrębnić można kilka odmian, zależnie od warunków terenowych. Os wsi stanowi zwykle prosta droga z odchodzącymi od niej prostopadkowymi, względnie pod kątem, równoległymi względem siebie drogami dojazdowymi. Zagrody o dużych wymiarach, luźno rozstawione, mogą leżeć wzdłuż drogi głównej, /Binino/, lub w pewnej od niej odległości /Kluczewo - zagrody mniej więcej w jednej linii z długimi drogami dojazdowymi do traktu głównego/. Zagrody mogą leżeć po jednej /Niewierz / lub obu stronach drogi /Sędziny/, zaś pole po tej samej stronie co zagrody, lub po przeciwnej, zależnie od warunków terenowych. Wios Gałowo: trakt główny przecina skośnie równoległe pasmo gruntów, zagrody przy drogach dojazdowych, niezależnie od traktu głównego, dostosowane do terenu.

W s i e s a m o t n i c z e. D w o r y.

W całej strefie południowej powiatu, rozrzucone są folwarki i dwory, czasami sprzężone z wsiami /por. przykłady wyżej omówione/.

Często z krótką ulicówką obudowaną czworakami dla służby folwarcznej lub zagrodami dawnych chłopów pańszczyźnianych. W momencie parcelacji czworaki stanowią nadal mieszkanie dla nowych właścicieli gruntów, zjawiają się jedynie dodatkowe zabudowania inwentarskie i stodoły.

Parcelacja dworów wystąpiła już pod koniec XIX w., jak również w okresie międzywojennym, dając w wyniku szereg zagród samotniczych, rozrzuconych w dość dużych od siebie odległościach. Są one zwykle umieszczone w środku gruntów uprawnych lub na granicy pól i łąk, przynależnych do danego gospodarstwa. /Psarki, Psarce, Rudka, Chełminko, Podpiewki/.

Oprócz parcelacji dworskiej, zagrody samotnicze są wynikiem komasacji lub stanowią t.zw. kolonie w stosunku do zasadniczego trzonu wsi /por. opisy poprzednie/.

Strefę północną stanowi międzyrzecze notecko-warcińskie /por. opis ogólny/, zajęte przez kompleks lasów.

Na tym terenie oprócz leśniczówek, znajdują się jedynie b. nieliczne, składające się z kilku załodwie zagród, przysiółki położone nad małymi jeziorkami /Gorlice/lub Kobusz, charakterystyczny przez położenie na wąskim przesmyku między dwoma jeziorami/. Zwraca uwagę mała ilość gruntów orných, związanych z osiedleniem. Głównym środkiem utrzymania na tym terenie był las, o czym świadczą również nazwy: np. Smolarskie, Smolary, Smolnica.

Dolinę Warty o lepszych warunkach glebowych charakteryzuje duża ilość terenów podmokłych oraz szereg jezior i starorzeczy. Zwarty kompleks lasów, dochodzący do krawędzi doliny ulega przedzierzeniu przez szereg polan, powstałych skutkiem karczunku. Osadnictwo miało łatwiejszą drogę penetracji w głąb terenu, korzystając z rzeki. Zasada jest tutaj sytuowanie na granicy terenów podmokłych i suchych, oraz maksymalne wykorzystanie terenów nadających się pod uprawę. Charakterystycznym przykładem jest wios Rzecin, położona nad jeziorem Rzecinskim, otoczonym podmokłymi łąkami.

Część najstarsza o kierunku drogi mniej więcej północ-południe; droga obustronnie ściśle obudowana /XVII - XVIII w./, przedchodzi w pobliżu terenów podmokłych na obudowę jednostronną.

Część nowsza wsi powstała wzdłuż dróg okalających jezioro, również na granicy pól uprawnych i łąk. Stanowią ją luźno rozrzucone zagrody, ustawione w odległości 50 - 200 - 300 m. lub więcej, od siebie, tuż przy drodze lub w pewnym od niej odsunięciu, powiązane drogami dojazdowymi. Grunty o charakterystycz

nym układzie, wynikającym z karczunku, poprzecinane są pasami lasu niewykarczowanego.

Podmokłe tereny leśne są również zajmowane przez osadników. Do takich należą Chojenkie Bzeta i Witoldowo, powstałe naskokiem podmokłego terenu, otoczonego lasem. Zagrody zajęły miejsca suchsze na skraju lasu, otaczając pola uprawne i tereny podmokłe, podzielone równoległymi drogami dojazdowymi.

Drugim typem wsi powstałym na skutek karczunku lasów są zaścianki /Jezbrka XVII w. Obalsenki XVII w. Stobnickie / o długości od 1,5 do 2,5 km., obudowane dwustronnie, z charakterystycznym wygięciem drogi zależnie od terenu i układem prostopadłych do niej dróg dojazdowych.

Krótko /600 mtr. / wieś Bielawy / XIV w. / powstała na polanie leśnej / por. mapę Hładyzowicza /. Jest ona położona na skraju lasu i pól uprawnych, przy tym ściśle zabudowana jest jedna strona drogi, granicząca z lasem, przeciętna zaś posiada zagrody rzadziej rozmieszczone. Na grunty orne wykorzystane są polany leśne i karczowiska rozrzucone wśród lasów.

Wyjątkowym przykładem na tym terenie jest owalnica /Piotrowo XIV w. / położona wśród lasów. Plac wewnętrzny wsi o formie bardzo wydłużonego trójkąta, z którego wierzchołków rozchodzą się trzy drogi, otwiera się swym szerszym wylotem na pastwisko. Plac zadrzewiony, na środku jego umieszczony jest cmentarz. Drogi dojazdowe do pól, a więc prawdopodobnie i układ gruntów - regularne. Pola orne poprzecinane pastwiskami i łąkami zogałkami.

Punkty, które wyższy brzeg zabezpiecza od osiedlenia, zajmowane są przez osiedla. Warunki przyrodzone wyraźnie określają ich kształty. Podłużny charakter skarpy powoduje kształt wydłużony, przy czym kierunek drogi we wsi uwarunkowany jest terenem /Popowo XV w., Lubowo XV w. Zielona Góra /. Zagrody znajdują się najczęściej jednej lub po obu stronach drogi. Odległość między nimi i ich kształt jest zależny od terenu.

Oprócz wsi położonych wzdłuż jednej drogi występują wielodrożnice /Chojno XIII w. / - układ dróg łączy się wyraźnie z układem warstw.

Wzdłuż całego biegu Warty rozrzucone są zagrody samotnicze, powiązane zwykle z drogami dojazdowymi z drogą główną, której zasadniczy kierunek zgodza się najczęściej z kierunkiem rzeki, nie przyjmuje natomiast jej wszystkich zakrętów. Drogi dojazdowe, wzajemnie równoległe, są do drogi głównej prostopadłe lub częściowo pod kątem, zaś zagrody leżą w różnej od niej odległości i nie tworzą regularnego zespołu. /Smugi /.

III. ZAGRODY.

Kształt zagrody jest wynikiem trzech czynników: kształtu wsi, warunków terenowych oraz wielkości gospodarstwa.

Wsie typu samorodnego, a zwłaszcza wielodrożnice lub widlice mają często kształt działki nieregularny.

Ulicówki, owalnice o zabudowie zwartej, mają działki wąskie i głębokie, natomiast we wsiach sznurowych i samotniczych, gdzie odległość między zagrodami jest duża występują działki szerokie, zbliżone do kwadratu lub prostokąta, którego dłuższy bok zwrócony jest równoległe do drogi.

Tablica I daje przegląd zagród ustrukturyzowany w 3 grupy.

Grupa A i B zależnie od usytuowania domu mieszkalnego kalenicą równoległą /A/, lub prostopadłą /B/ do drogi. Grupa C jest zebra- niem przykładów zabudowań czworaczych i innych typowych. Zależnie od wielkości gospodarstwa występuje ilość i wielkość zabudowań.

Wydaje się najczęstszym układem złożonym domu, zwykle oddzielenego od drogi przedogródkiem, jednego lub dwóch budynków inwentarskich, położonych wzdłuż boków działki, prostopadłych do drogi i stodoły zamykającej podwórze z czwartego boku. Występuje również w zagrodach mniejszych łączenie stodoły z budynkiem inwentarskim pod wspólnym dachem lub też z domem mieszkalnym /A1 a, b, c, A2 a, b, B1/. Przeważa podwórze obudowane luźno, chociaż łączenie budynków na styk między sobą jest dość częste /rys. A3 a, A3 b, A3 c, C2 a/. Na środku podwórza znajduje się zwykle studnia. Występuje dążenie do wydzielenia zielenią domu mieszkalnego z resztą podwórza / A2 b, A3 d, A4 a, A4 c, A5, B4 a, B4 b, C2 b, C3/. Większa szerokość działki pozwala najczęściej na oddzielenie się od sąsiada zapomocą sadu.

Zagrody samotnicze, położone zdala od głównego traktu, łączą się z nim drogą dojazdową, która najczęściej przechodzi przez bok podwórza /rys. A5 - wydziela od reszty zabudowań dom, zaś w przykładzie C3 - budynki inwentarskie/.

Przykłady C2 a, C2 b, są raczej wyjątkowe. C2 a nie posiada wyżej opisanego podwórza. Przy dużej szerokości działki dom mieszkalny i stodoła stoją równoległe do drogi, między nimi zaś prostopadłe budynek inwentarski.

W przykładzie C2 b, dwa domy mieszkalne, budynek inwentarski, stodoła i kuźnia tworzą odrębne zespoły.

Rysunek C1a, b i c - są przykładem zabudowań we wsiach dworskich. C1 b - czworak z budynkiem inwentarskim, również składającym się z 4 elementów, C1c - zagroda jak w przykładzie poprzednim - po parcelacji dworu nowi właściciele, (a dawna służba folwarczna,) pozostali w czworakach, dobudowując sobie stodołę.

Wielkość działek:

Wsie o zabudowie zwartej: szerokość 18, 20 do 30 m. głębokość 35 do 60 m.

Wsie o zabudowie luźnej: szerokość 35 do 55 m. głęb. 35 do 40 m.

Zagrody samotnicze zależnie od wielkości około 40 x 40 do 50 x 50 m.

IV, DOM MIESZKALNY.

Domy mieszkalne na terenie powiatu należą do grupy szeroko- szczytowej. Można wyodrębnić następujące typy:

T y p A. Plan zbliżony do kwadratu, lub prostokąta o niewielkiej różnicy boków, z wejściem w ścianie równoległej do kalenicy, składający się w odmianie starszej z sieni, izby i alkierza. Środkową część sieni zajmuje komin przechodni z trzonem kuchennym, oświetlony przez otwór dymowy. Izba duża i alkierz ogrzewane są piecem /rys. 1 Tabl. II/.

Odmiana nowsza składa się z sieni, z kuchnią nawprost wejścia, z izby dużej i alkierza /rys. 2 Tabl. II/, zgrupowanych koło jednego pionu kominowego. Urządzenia ogniowe stanowi komin o przekroju normalnie obecnie stosowanym, piece kaflowe i t. zw. kuchnia angielska.

Rys. 3a, 3b, 3c, są alternatywami tego planu. W przykładzie 3a cztery pomieszczenia ciepłe są zgrupowane dokoła jednego pionu kominowego /kuchnia i 3 izby, sieni i komora przylegają do niej od szczytu/.

W przykładzie 3 c, przy zasadniczym układzie niesymetrycznym z sienią od szczytu, występuje zwiększenie ilości pomieszczeń i dodatkowy pion kominowy.

Rysunek 4 - stanowi przykład dobudowania po drugiej stronie sieni dodatkowych pomieszczeń, dostępnych z zewnątrz i podłączonych do tego samego pionu kominowego, oraz przeniesienie kuchni w miejsce dawnego alkierza. Przykład ten jest wyjątkowy i został podany ze względu na charakterystyczną elewację szczytową.

Odmianę również niesymetryczną stanowią przykłady podane narys. 5 i 6. Plan prostokątny o wyraźnej różnicy boków, składa się z sieni, izby i kuchni, zgrupowanych koło jednego pionu kominowego, oraz zimnej komory po drugiej stronie sieni. W zimnym rogu domu między kuchnią, a izbą znajduje się komora /rys.5/ lub też, w wypadku, gdy urządzenia ogniowe są w stanie ogrzać pomieszczenie, jak to ma miejsce na rys.6 - druga izba. Komora po drugiej stronie sieni może być dostępna bądź z sieni, bądź z kuchni, może być też podzielona ścianką na dwie części.

Przykład podany narys. 5 Tabl.II należy do obiektów najstarszych na tym terenie, pochodzi bowiem z początku XVIII w. /Konstrukcja ścian glinobita/.

Oba wyżej opisane typy mają obie elewacje naogół niesymetryczne, chociaż w obiektach nowszych można się spotkać z dążeniem do układu symetrycznego w elewacji szczytowej.

Typ B /Tabl.III/ ma również 2 odmiany - symetryczną i niesymetryczną.

Plan prostokątny z sienią, zajmującą część środkową domu, i z pomieszczeniami mieszkalnymi, ogrzewanymi, po obu jej stronach. W odmianie starszej urządzenia ogniowe zajmują część środkową sieni /rys. 1/. Stanowi je duży komin przechodni, obsługujący pomieszczenia po obu stronach sieni. Pierwotny trzon kuchenny znajdował się w jego wnętrzu, później został przeniesiony do jednej z izb bocznych. W odmianie nowszej i najnowszej pierwotny komin dzieli się na dwa oddzielne piony, o przekroju normalnie obecnie stosowanym. Pomieszczenia boczne jak i poprzednio, ogrzewane są piecami /rys.2 i następane/. Sienią może dzielić dom na dwie części symetryczne /rys. 1 i 4 Tabl.III/ lub częściej niesymetryczne /rys. 2,3a,3b,5/ przy tym sienią w obu wypadkach może przechodzić naprzestrzał /rys.4,5 /, wtedy kuchnia znajduje się w jednej z izb bocznych, lub też być może dzieloną na 2 części: sienią właściwą i kuchnię /rys. 3a, 3b/. Schody na poddasze są umieszczone zawsze w sieni.

od powyższego

Zależnie od powyższego elewacja wzdłużna może być symetryczna / rys. 1,4/ lub niesymetryczna /rys. 2 i 5/. Elewacje szczytowe zależnie od układu wewnętrznego symetryczne lub nie.

Poddasze w elewacji szczytowej w budynkach starszych wydzielone zwykle przez szalowanie, w nowszych niewydzielone.

Tabl.IV zestawia przykłady planów odmiany niesymetrycznej. Czas ich powstania można określić na początek XX w., a nawet okres międzywojenny, chociaż dla tego okresu typowymi będą przykłady podane na Tabl. V rys. 4,5 i 6, budowane na podstawie projektów urzędowych lub pod ich wpływem/t.zw. "poniatówki" /. Można je związać z parcelacją międzywojenną.

Rysunek 1,2,3a,3b,3c, Tabl.V są przykładami budownictwa biedackiego z początku XX w.

We wsiach dworskich występują dwojaki i czworaki /Tabl. VI/. Zasadą jest dążenie do zgrupowania jak największej ilości pomieszczeń przy jednym pionie kominowym.

M a t e r i a ł i k o n s t r u k c j a .

S c i a n y. W obiektach najstarszych ściany o konstrukcji szkieletowej z drzewa, wypełnionego gliną lub cegłą. Ściany o grubości około 20 cm. bielone lub tynkowane, z pozostawieniem konstrukcji widocznej na zewnątrz, wewnątrz tynkowane. W starych obiektach występują niekiedy ściany glinobite, bielone lub z kamienia polnego na glinie lub zaprawie, otynkowane. Ściany z kamienia bywają usztywnione narożnikami z cegły.

W budynkach najbiedniejszych spotyka się konstrukcję mieszaną z kamieniem, cegiel i gliny.

Wieńcówka występuje tylko wyjątkowo /młyn w Nojewie - obiekt jeden z najstarszych/. Budynki nowsze są wyłącznie murowane o grubości ścian 2 cegły. Nadproża okienne i drzwiowe, bądź proste na balkach żelaznych, bądź najczęściej przesklepione łukiem odcinkowym, niekiedy z cegiel wysuniętych przedlic ściany, traktowane, jako element dekoracyjny.

Ściany zewnętrzne tynkowane lub fugowane. Niekiedy stosowanie w tynku motywów zdobniczych zaczerpniętych z architektury miejskiej /gzymsy, obramienia okienne/.

Ściany wewnętrzne, tynkowane i malowane na sposób miejski.

W budynkach najnowszych t.zw. "poniatówkach", wykonywanych według projektów urzędowych, przeważnie ściany drewniane o konstrukcji słupowej, wypełnionej drzewem, bądź pozostawione w stanie naturalnym, bądź olistwowane i otynkowane.

O t w o r y .

Drzwi wejściowe jedno- lub dwuskrzydłowe, płycinowe, rzadziej w obiektach starych klepkowe. Kształt bądź prostokątny, bądź przy nadprożach przesklepionych łukiem odcinkowym, dostosowany do kształtu otworu. Nad drzwiami w budynkach nowszych niekiedy nadświetle, wtedy mimo łukowatego kształtu otworu, skrzydła drzwiowe mają kształt prostokątny.

Drzwi wejściowe w "poniatówkach" osłonięte bywają ganeczkami o konstrukcji słupowej, obitymi ozdobnym olistwowaniem.

Drzwi wewnętrzne płycinowe lub do pomieszczeń drugorzędnych /kuchnia, komora/ szponkowe.

Okna w budynkach starszych futrynowe pojedyncze lub podwójne, dwuskrzydłowe, cztero lub sześćcioszybowe; w budynkach nowszych skrzynkowe. Kształt zależnie od nadproża prostokątny lub zakończony u góry łukiem odcinkowym, rzadziej półcyrklem.

S t r o p .

Belki drewniane, zazwyczaj związane z krokiewiami, na nich poważa z desek na wręb lub zakładkę. Na powale polepa, Sufit bielony cały, lub tylko pola między belkami. W budynkach nowszych podsufitka z desek otrzezinowana i otynkowana.

D a c h - najczęściej dwuspadowy, rzadziej naczółkowy. W "poniatówkach" występuje również forma przyczółkowe-maczółkowa lub dwuspadowa z przypustnicami. Kąt rozwarcia krokwii w kalenicy w budynkach starszych około 90°, w nowszych niekiedy bardziej płaski / dochodzi do 120°. Konstrukcja dachu krokwiowa z jętą lub ze stolcem stojącym podwójnym, niekiedy usztywnionym zastrzałami. W wypadkach rzadkich stolec leżący. Krokwie zwykle wcięte w belki stropowe, niekiedy zdarza się oparcie ich na płatwi leżącej na belkach stropowych. Dach kryty bywa w obiektach starszych słomą,

trzcina lub dachówka, w nowszych tylko dachówka, najczęściej karpówka pojedynczo lub w koronkę, względnie dachówka zakładkowa.

S z c z y t . W budynkach szkieletowych szczyt bywa najczęściej oszalowany na zakład lub na styk deskami o układzie pionowym. ~~Ło~~ bywa też stosowany układ skośny, bardziej dekoracyjny. W odeskowaniu wycięte bywają otwory oświetlające poddasze, lub na wet osadzone niewielkie oszklone okienko. W budynkach murowanych bywa szczyt opracowany w konstrukcji szkieletowej, są to jednak przykłady raczej wyjątkowe. Częściej spotyka się szczyt odeskowany, najpowszechniejszy jednak jest murowany, bądź z wydzieleniem w elewacji gzymsem poddasza, bądź częściej bez jego wydzielenia.

U r z ą d z e n i a o g n i o w e .

Urządzenia ogniowe typu starego stanowi wyżej omówiony komin t.zw. czarna kuchnia, wykonany z kamienia polnego, zlepionego dużą ilością gliny ~~lub~~ rzadziej z cegły; z paleniskiem wewnątrz, lub z trzonem kuchennym wydzielonym w jednym z pomieszczeń pobocznych. Typ nowy stanowi komin z cegły pomieszczony w grubości ściany działowej, o przekroju 14x14 lub 14x27 cm., kuchnia "angielska" i piece z cegły tynkowane, lub kafłowe.

V. BUDYNEK INWENTARSKI. /Tabl.VII i VIII/

Tabl.VII stanowi zebranie różnej wielkości budynków inwentarskich. Budynek na rys. 1a - jest chlewem. Przykłady 1b, 1c, 1d - są podzielone na dwie zasadnicze części: stajenną oraz obórkę połączoną z chlewem.

Przykład 2 przedstawia budynek z wydzielonymi trzema pomieszczeniami dla koni, krów i świni.

Na rys. 3 przedstawiającym budynek inwentarski typu większego, związany z gospodarstwem średnim, do zasadniczego układu trzech pomieszczeń dla inwentarza żywego / 3 krowy, 2 konie, 2 stanowiska dla świni / dochodzi wozownia ze schodami na poddasze, użytkowane jako skład paszy.

Rysunki 4 i 5 są przykładami budynków dla gospodarstw większych, przegrody dla zwierząt ustawione równoległe do kalenicy, pozwalają na przejście naprzestrzał budynku, powodują powiększenie jego szerokości / 8 krów, 4 konie, 6 klatek dla świni/. Poddasze jak poprzednio, wykorzystywane na paszę.

Rysunki 1a i 1b Tabl.VIII przedstawiają plany budynków inwentarskich przynależnych do zabudowań typu czworaczego. Każda rodzina zamieszkała w czworaku posiada jedną przegrodę w budynku inwentarskim.

Rysunki następne na tej samej tablicy są zestawieniem przykładów połączenia budynku inwentarskiego /rys.2/ ze stodołą lub budynkiem mieszkalnym w jedną całość.

I tak na planie 2 - klepisko oddziela sąsiedk od stajni i obory, zaś w skrzydle prostopadłym znajduje się przylegająca do stajni szopa oraz chlew.

Rys. 3a i 3c są przykładem bezpośredniego dostawienia do domu mieszkalnego części inwentarskiej dostępnej z zewnątrz z podziałem wewnętrznym na pomieszczenie dla koni, krów i świni.

Na rys. 3b pomieszczenia dla inwentarza zajmują część domu mieszkalnego.

Na rys. 4 dom mieszkalny i inwentarski znajduje się już zasadniczo w osobnych budynkach, ale kuchnia letnia stanowi element łączący, pozwalający na bezpośrednie przejście poddachem.

Budynki inwentarskie są zazwyczaj murowane z cegły, w wyjątkowych

wypadkach z kamienia. Ściany tynkowane lub pozostawione w surowej cegle.

Pięterko przy zastosowaniu ścianki kolankowej bywa czasem oszalowane deskami pionowymi na zakład.

Otwory drzwiowe i okienne zwykle przeklepięone łukiem odcinkowym. Drzwi szponowe z desek na zawiasach pasowych. Okienko małe, czasem okratowane.

Dałh w budynkach starszych, o rozwarcie krokwi w kalenicy około 90°, w nowszych, krytych papą rozwarcie większe.

Dachy dwuspadowe. Konstrukcje dachowe zazwyczaj stolcowe o stolcu stojącym pojedynczym lub podwójnym jętkowym lub kleszczowym, w razie potrzeby podpartym zastrzałami. Przy wykorzystywaniu poddasza, jako użytkowego, więzaryze ścianką kolankową /rys. 3 i 5/.

Fokrycie dachu stanowi najczęściej dachówka, w budynkach najnowszych o małym kącie nachylenia połaci, papa.

VI. STODOŁY.

Tabl. IX daje przegląd planów stodoł, przy tym wyodrębnić można trzy zasadnicze odmiany:

1/ klepisko i jeden sasięk /rys. 1/ //jednoprzejazdowe, jednopolewe/ przy tym część sasięku może być wykorzystywana, jako skład na narzędzia.

2/ odmiana najczęstsza: klepisko z sasiękami po obu stronach /jednoprzejazdowe, dwupolewe/ przy tym sasięki mogą być różnej wielkości /rys. 3/.

Wymiary sasięków są różne, od najmniejszych /rys. 4b/ 3 x 5 m. do największych /rys. 3/ 8x8 m. i zależą od wielkości gospodarstwa. Przejazd zwykle od 3 do 4 m. szerokości.

Do zasadniczej bryły mogą być dobudowane od szczytu wozówki lub szopy z jednej /rys. 4b/ lub z obu stron /rys. 4a/ względnie części niższe pod opuszczonym okapem dachu. /rys. 4b wykorzystane jako drwalki, szopy lub kurnik/.

3/ dwuprzejazdowa dwupolewa. Przejazdy obok siebie bądź podzielone ścianą działową /rys. 5a/, bądź połączone w jedno wspólne klepisko /rys. 5b/.

Najbardziej rozwiniętą formę stanowi stodoła dwuprzejazdowa trójpolewa, której plan przedstawiono na rys. 5c.

Konstrukcję ścian stodoł stanowi zazwyczaj szkielet drewniany, wypełniony:

1/ gliną ubijaną z sieżką lub wrzosem, lub cegłą na glinie,
2/ drewnianymi płazami poziomymi, wpuszczonymi we wręby w słupach,
3/ oszalowany z zewnątrz deskami nabitymi na konstrukcję, bądź pionowo na całą wysokość ściany, bądź poziomo.

W rzadkich przykładach stodoł dużych występuje konstrukcja ścian murowana z cegły /por. rys. 3a, 5a, 5b Tabl. V/.

Raczej wyjątek stanowi stosunkowo niewielka stara stodoła w Nowej Wsi o konstrukcji mieszanej z cegły, kamienia polnego i gliny.

Wierzeje we wszystkich typach stodoł są szponowe na zawiasach pasowych.

Schematy występujących na terenie powiatu Szamotuły systemów konstrukcji dachów zebrane są na tablic. X.

Schemat 1 - konstrukcja krokwiowo-jętkowa.

Schematy grupy 2 - zasadą jest oparcie na stolcu pojedynczym.

Schematy grupy 3 - na stolcu podwójnym.

Schematy grupy 4 - przedstawiają przykłady nowoczesnych konstrukcyj ramowych, zaś

schematy 5a i 5b - stanowią rozwiązanie konstrukcji dla stodoł o ścianach murowanych i dachu płaskim.

Dachy są zawsze dwuspadowe, o kącie nachylenia zależnym od rodzaju pokrycia.

Stodoły starsze, kryte słomą lub brzozną, mają kąt rozwarcia krokwi w kalenicy zbliżony do 90° , podobnie stodoły kryte dachówką, w budynkach nowszych stwierdza się tendencję do obniżania dachu. Stodoły najnowsze, kryte papą mają połacie nachylone do poziomu pod kątem $15 - 30^{\circ}$.

Ważniejsza bibliografia.

1. Mapa 1:300000 , P 53 Poznań. Wojskowy Instytut Geograficzny Warszawa 1935.
2. Mapa 1: 100000 Pas 37 skup 23 Wojsk.Inst.Geogr. Warszawa.
Pas 37 skup 22 " " "
3. Mapa drogową pow. szamotulskiego.
4. Mapy 1:25000 Wojsk.Inst.Geogr. Warszawa.

Pas	37	skup	22	H, J	1935
"	37	"	23	G, H	1934
"	38	"	22	B, C, F, J	1935
"	38	"	23	A, B, D, E, G	1931
"	39	"	22	C	1935
"	39	"	23	A, B, D, E	1935/37
5. Skorowidz gmin Rzplitej Polski - Ludność i budynki mieszkalne oraz pow. ogólna , Cz.II Wojew.Zachodnie.G,U,S. W-wa 1933
6. Skorowidz gmin Rzplitej Polskiej - Ludność i budynki mieszkalne oraz pow.ogólne. Cz.II-a Wojew.Zachodnie.G.U.S.W-wa 1936.
7. Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9.XII,1931 r. Wojew. poznańskie.
8. Wiadomości statystyczne G,U,S, Zeszyt specj. 1 i 2. W-wa 1946.
9. Statystyka rolnicza - Rok 1938. Warszawa G.U.S. 1939.
10. J.Lencewicz: Polska. Nakł. Trzaski, Ewerta, Michalskiego. Warszawa 1937.
11. J. Dylak: Geografia Ziemi Odzyskanych. Wyd. Książka. W-wa 1946.
12. Bogumił Krygowski. Stanisława Zajchowska. Ziemia Lubuska - opis geograficzny, gospodarczy. Wyd.Inst.Zachodn.Poznań 1946.
13. Bohdan Zaborski: O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Wyd. Komisji Etnogr. P.A,U, Kraków 1926.
14. K.J. Hładyłowicz: Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych nr.12. Lwów 1932.

I. OPIS OGÓLNY.

1. Powierzchnia 877 km².

2. Granice i podział administracyjny.

Powiat wrocławski należy do grupy powiatów środkowych woj. Dolnośląskiego /graniczy z powiatami: rychbarskim, swidnickim, średzким, trzebnickim, oleśnickim, olawskim, strzelinским/. Administracyjnie za czasów niemieckich należał do rejencji Wrocławskiej, obecnie granice powiatu nie zostały zmienione. Powiat wrocławski składa się ze 177 gromad wiejskich i 3 miast: Prochów /8689 mieszk. w 1939 r./, Kąty /3580 mieszk. w 1939 r./ i Sobótka /3524 mieszk. w 1939 r./. Starostwo mieści się we Wrocławiu. Miasto Wrocław stanowi odrębny powiat miejski.

3. Krajobraz, rzeźba terenu, gleba, klimat, roślinność.

Pod względem krajobrazowym pow. wrocławski da się podzielić na 2 części: północną i południową. Część północna należy do niziny /płówniny/ środkowo-śląskiej, lekko wznoszącej się od północy /115 m. n. p. m. ku południowi /125 mtr. n. p. m. koło Borowa/. Pokryta zwartą warstwą lessową grubości ok. 1 mtr., przechodząca w okolicach Wrocławia na obu brzegach Odry w czarnoziem /gleby pszenno-buraczane/ jest najżyźniejszym terenem na nizinie środkowo-śląskiej i jednym z najżyźniejszych w całej Polsce /Por. mapa w "Geografii Ziemi Odzyskanych" J. Dylak/. Cały teren w kulturze rolnej z nielicznymi pastwiskami w dolinie Odry, Prawie zupełny brak lasów /Por. Wrocław należy do najsłabiej zalesionych powiatów Śląska/. Pierwotne zalesienie uległo całkowitej niemal likwidacji, obecnie wynosi 6% ogólnej powierzchni powiatu. Jedyne drobne, rozrzucone wśród pól uprawnych zagajniki, zachowane specjalnie dla zwierzyny są charakterystycznymi elementami krajobrazu. Moczary, bagna i torfowiska należą do rzadkości i stale są zamieniane na grunty orne.

Część Wrocławia na południe od linii Motyków, Michałowice, Borowa jest podejściem do Podgórze Sudeckiego. Krajobraz zmienia się nieznacznie - szereg łagodnych wzniesień /160 do 230 m. n. p. m./ dochodzi w południowej części powiatu do grupy wzgórz Sobótki /718 m. n. p. m./. Całość pokryta lessem lub glebami pochodzenia lodowcowego o urodzajności podobnej, jak w części północnej. /Gleby pszenno-buraczane/.

Nizina florystyczna występuje do 300 m. n. p. m. W lasach liściastych panuje dąb, w szpilkowych sosna. Obszar podgórski i przejściowy sięga od 300 m. do 650 mtr. nad poziom morza. W lasach przeważa buk obok dębu, klonu i lipy. Ku górze coraz częściej staje się świerk. Oprócz tego wprowadzone przez człowieka topole piramidalne, kasztanowce, akacje oraz szereg drzew i krzewów parkowych, które, jak i na innych terenach doskonale się zadomowiły.

4. Rzeki.

Wzdłuż zachodniej granicy powiatu wrocławskiego płynie Bystrzy-

ca / porusza szereg młynów wodnych - zbiornik retencyjny powyżej Katowic/. W części południowej Duża i Mała Słęża, płynąca podobnie jak Bystrzyca, z południa ku północy, i wpadają do Odry na terenie Wrocławia - miasta.

5. K o m u n i k a c j a. Najstarsze szlaki komunikacyjne:

1/szlak bursztynowy od południa przez Bramę Morawską ku Bałtykowi,

2/szlak od podgórze Sudetów z Flandrii przez Lignicę, Wrocław, Opole, Tarnowskie Góry w stronę Krakowa i Lwowa.

Obecnie posiada powiat wrocławski bardzo dobrze rozwiniętą sieć komunikacyjną kolejową i dróg bitych, wytworzoną przez dominujące znaczenie Wrocławia - miasta:

Drogi bite:

Autostrada: Bytom - Opole - Wrocław - Lignica - Berlin.

Szosa: Wrocław - Strzelin - Kamieniec - Kłodzko,

" Oleśnica - Namysłów - Kluczbork,

" Wrocław - Trzebnica - Ostrów Wkp.

" Wrocław - Zielona Góra,

" Wrocław - Lignica - Zgorzelice.

" Wrocław - Wałbrzych.

Poza tym istnieje gęsta sieć dróg bitych o nawierzchni kostkowej i tłuczniowej prowadzących do wszystkich gromad wiejskich.

Szlaki kolejowe: W roku 1842 r. rozpoczęto budowę pierwszej drogi żelaznej na Śląsku na szlaku Wrocław - Olawa z następnymi przedłużeniami do Opola i Katowic. Obecnie przez powiat wrocławski przebiegają szlaki kolejowe /Wrocław - Olawa - Opole - Katowice; Wrocław - Brzeg - Nisa; Wrocław - Strzelin - Kamieniec - Kłodzko; Wrocław - ; Wrocław - Swidnica; Wrocław - Wałbrzych - Jelenia Góra; Wrocław - Lignica; Wrocław - Wołów - Głogów - Zielona Góra; Wrocław - Rawicz; Wrocław - Trzebnica; Wrocław - Oleśnica.

Duże usługi oddaje również sieć tramwajowa miasta Wrocławia, obsługująca część północną powiatu wrocławskiego.

6. P r z e m y s ł. Pomijając opis przemysłu, jako niezwiązanego z tematem, należy podkreślić:

a. znaczenie kamieniołomów w okręgu Sobótka - Strzebielów - Strzegom, dla budownictwa Granit / w dwóch odmianach / używany w postaci kamienia budowlanego oraz ma wielką skalę w przemyśle ceramicznym. Produkcja roczna przed wojną 30000 tonn.

b. przemysł ceramiczny /obecnie zniszczony w 80% /.

c. przemysł energetyczny / w czasie wojny poniósł duże straty zarówno w urządzeniach wytwórczych jak i liniach wysokiego napięcia/ umożliwiającą całkowitą elektryfikację wsi. Obecnie wszystkie wsie otrzymują prąd.

d. przemysł przetwórczy dla rolnictwa /cukrownie, rafinerie cukru, gorzelnie, rzeźnie i młyny/ bardzo zniszczony skutkiem działań wojennych - obecnie częściowo czynny.

7. L u d n o ś ć.

S t o s u n k i n a r o d o w o ś c i o w e. W okresie wczesnego historycznym teren obecnego interesującego nas powiatu zamieszkiwał szczep Słężan, przynależny do grupy polskiej.

Pierwsza planowa kolonizacja niemiecka na przełomie XIV i XV w. przyniosła jedynie nowe formy ustroju wsi przy przeważającym udziale ludności polskiej.

Z biegiem lat napływający żywiok niemiecki ujętyz czasem w regularną kolonizację Fryderyka Wielkiego, dokonał germanizacji tego okręgu. Jeszcze w XVII w. na południe od Wrocławia występują zwarta grupy wsi polskich /A.Wrzosek "Nad Odrą i Nisą"/.

L i c z b a i g ę s t o ś ć z a l u d n i e n i a.

W r.1939 powiat zamieszkiwało 102622 osób, tj. 117,1 os6b na 1 km. kwadrat. Obecnie 69756 osób, czyli 80 mieszkan66w na 1 km2. Z ogólnej liczby w r. 1939 naludność miejską przypadało 15679 osób, czyli 15,3%, na wiejską 86943 czyli 84,7%. Obecnie w miastach mieszka 11221 osób, tj. 16 %, na wsi 58535 osób tj. 84,0 %.

Podział zawodowy ludności wg, danych z 1939 r.

w rolnictwie i leśnictwie	32,3%
w pezemyśle i rzemiośle	30,2%
w handlu i komunikacji	16,2%
pozostałe zawody	21,3%

Charakterystyczną jest równowaga grup rolniczo-leśniczej i przemysłowo-rzemieślniczej, wynikająca z dużego uprzemysłowienia powiatu oraz z przynalżności administracyjnej do powiatu terenów podmiejskich Wrocławia, zamieszkałych przez ludność w nim zatrudnioną.

Dzisiejszy podział zawodowy ludności jest trudny do uchwycenia.

8. R o l n i c t w o.

Powiat Wrocławski należał przed wojną do nadwyzkowych pod względem produkcji rolnej, czemu sprzyja wysoka wartość gleby i korzystne warunki klimatyczne. Uprawiane są: pszenica, owies jęczmien, buraki a krowe, mak, koniczyzna. Warzywnictwo rozwija się głównie w pobliżu Wrocławia.

Według danych niemieckich z 17.V,1939 r. naobszarze pow.wrocławskiego było ogółem 4342 gospodarstw rolnych i leśnych, w tym gospodarstw od

0,5 - 5 ha	-	1848	co wnosiko	42,7%	ogólnej liczby gosp od.
5 - 10 ha	-	1296	"	29,8%	" " "
10 - 20 ha	-	666	"	15,3%	" " "
20 -100 ha	-	387	"	8,9%	" " "
100 i więcej	-	145	"	3,3%	" " "

Ogólnapowierzchnia tych gospodarstw wnosika 81985 ha, z tego na poszczególne typy gospodarstw przypadało:

0,5 - 5 ha	-	3540 ha
5 - 10 ha	-	9428 ha
10 - 20 ha	-	8887 ha
20 -100 ha	-	14711 ha
100 i więcej ha	-	45419 ha

Widzimy więc, że najwięcej było gospodarstw małych /0,5 - 5 ha/ jednakże gospodarstwa m jwiększe /powyżej 100 ha/ zajmowały prawie połowę ogólnej powierzchni gospodarstw.

II. WIEŚ.

Antoni Wrzosek /"Nad Odrą i Nisą", Katowice 1945/ podkreślając przewagę wsi "zabudowanych regularnie po obu stronach drogi", wyodrębnia 4 typy wsi:

1. **U l i c ó w k i**, wsie rzadko dłuższe niż 1 km. z zabudową zwartą po obu stronach drogi.
2. **O w a l n i c e**: droga przechodząca przez wieś rozszerza się w środku wsi w podłużny plac. Odmianą tego typu jest owalnica z zabusowanym placem, powstaje wtedy układ dwóch dróg głównych równoległych, połączonych czasem między sobą drogami poprzecznymi. Forma ta jest przeważająca dla niziny, sięga do 200 m.n.p.m.
3. **Ł a ń c u c h ó w k i** różniące się od ulicówki luzniejszą zabudową i większą długością /przeciętnie około 3 km. i więcej/ oraz charakterystycznymi prostopadkami drogami dojazdowymi.
4. **W s i e d w o r s k i e**, składające się z zespołu zabudowań dworskich i szeregu domów mieszkalnych dla służby folwarcznej.

A. Wrzosek /op.cit./ uważa ulicówkę i owalnicę za formy związane z pierwotną ludnością słowiańską, natomiast łańcuchówki z kolonizacją niemiecką XIII i XIV w. idącą podmierzem Sudetów, zajmującą tereny po wykarczowaniu lasów. /Sudety w tym czasie stanowiły "pustkę" między plemionami polskimi i czeskimi, kolonizowaną przez Niemców/.

Wieś dworska zaczęła się tworzyć po wojnie 30-letniej /1618-1648/ w związku z powstawaniem wielkiej własności szlacheckiej - przejściem na typ gospodarki folwarcznej.

Na niżu Śląskim do 300 m.n.p.m. przeważają wsie skupione. Od wzniesienia 300 m.n.p.m. zaczyna się zabudowa bardziej rozluźniona.

Informacje powyższe podane za A. Wrzoskiem wymagałyby uzupełnienia przez szczegółowe zbadanie map katastralnych, gdyż jedynie uwzględnienie 3 czynników:

1/warunków przyrodzonych, 2/ kształtu osiedla i 3/układu gruntów, wskazujących na określony system agrarny, może całkowicie zagadnienie wyjaśnić, co w momencie przeprowadzania badań ze względu na niedostępność materiałów nie było możliwe. Jedynie na podstawie kilku map 1:25000 tys. z tego terenu można stwierdzić dodatkowo występowanie typu owalnicy lub łańcuchówki połączonej ze dworem /Katarzyn - łańcuchówka z dwoma dworami - mapa Breslau Sud 4968/ /Mikaszowice - mapa 1:25000 Nädlingen 4969/, gdzie występuje owalnica z dwoma wrzecionowato rozbiegającymi się drogami z kościołem na placu i zabudowaniami dworskimi umieszczonymi w linii siedlisk wsi, lub też małych przysiółków ulicowych czy placowych, złożonych z 4 -6 zagród /Mandelsau, Przewozin/.

III. ZAGRODA.

Mimo, że Śląsk Dolny, jako całość w stosunku do Polski przedwojennej posiadał korzystniejsze stosunki rolne, gdyż blisko połowa ogólnej ilości gospodarstw należała do grupy 5 - 10 ha, to jednak powiat wrocławski miał ten stosunek nieco gorszy, gdyż występowała duża ilość gospodarstw największych 100 i więcej hektarowych /145 maj. = 3,3% ogólnej ilości/ zajmujących prawie połowę ogólnej powierzchni gospodarstw, co wraz z wła-

nością wielkoczkopska /20 - 100 ha/ drugą co do zajmowanej powierzchni /por. statystyki w opisie ogólnym/ stanowi skupienie ziemi w rękach większej własności.

Ten rodzaj struktury rolnej przy równoczesnej bliskości Wrocławia i dużym uprzemysłowieniu powiatu /por. statystyki zajęć ludności/ wywarł swój wpływ na kształt zagrody.

Najmniejszym jest typ zagrody, składającej się z budynku mieszkalnego i inwentarskiego z pięterkiem na paszę /Tabl. I rys. A2 lub B2 a - 2b/ względnie z mieszkalnego z inwentarskim pod wspólnym dachem /Tabl. IV/. Typ ten możnaby związać z grupą gospodarstw 0,5 - 5 ha lub ludnością rzemieślniczą albo pracującą w przemyśle, zamieszkałą na wsi i prowadzącą drobne gospodarstwo rolne.

Objekty największe stanowią dwory /niewchodzące w zakres tematu/ oraz zagrody wielkoczkopskie powyżej 40 - 50 ha, wymagające najmniejszej siły roboczej i w związku z tym nie tylko rozbudowanych obór, stajni i stodoł, ale i dodatkowego budynku mieszkalnego dla robotników rolnych /Tabl. I rys. A5 i B5/, lub powiększenie domu mieszkalnego /Tabl. II rys. 5/.

Między tymi przykładami skrajnymi zawiera się cała gama wielkości. Tabl. I ssa podaje przykłady rozwiązań uszeregowane jedynie według kształtów geometrycznych, gdyż szczegółowe określenie wielkości zagród i powiązanie ich z określonymi typami gospodarstw okazało się niemożliwe wobec zmiany właścicieli i nowego podziału gruntów, który nie zawsze odpowiada zastanej wielkości zabudowań.

Tabl. I szereguje zagrody według dwóch kryteriów: 1/ stosunku domu mieszkalnego do drogi /kalenicą równoległą - Grupa A, i prostopadłą - Grupa B /podział pionowy tablicy/, oraz 2/ ilości i wzajemnego układu budynków: mieszkalnego, inwentarskiego i stodoły. /Podział poziomy tablicy/.

Można tu wymienić następujące typy:

- 1/ budynki: mieszkalny, inwentarski i stodoła pod wspólnym dachem /rys. A1 i B1/
- 2/ budynek mieszkalny oddzielnie, stodoła i inwentarski pod wspólnym dachem /rys. A2, B2a i B2b/. /Rysunek B2b stanowi przykład podwórza przedzielonego budynkiem inwentarskim.

Rysunki następne pokazują podwórza z trzech /rys. A3a, B3a, B5/ lub z czterech /rys. A4, B4a - 4b, A5/ stron obudowane, przy czym jak to ilustruje tablica, stopień zwartości zabudowy jest różny.

Ilościowo grupa A / dom mieszkalny kalenicą równoległą do drogi/ ma przewagę nad grupą B /kalenicą prostopadłą do drogi/. W stosunku do stron świata nie ma obowiązujących reguł, decyduje raczej układ dróg w osiedlu, w stosunku do których zabudowania starają się przyjąć położenie normalne. /rys. A3b jest przykładem nawiązania budynku inwentarskiego do drogi bocznej/. Wielkość siedziska ulega dużym wahanom, od 18 m. frontu /rys. B3b/ lub 20 m. /rys. B4b/ do 45 i 50 m., a nawet 60 m. /rys. A3 b, A5/. Szerokości małe wpływają na sytuowanie domu szczytem do drogi dla dania obok przejazdu /rys. B2 b - B 3 b/ względnie ten jednak już przy 25 m. szerokości jest nieaktualny. /rys. A2/. Głębokość zagrody wynosi od 35 do 70 m. przy tym przeciętnie 50 m. Powierzchnia siedziska od 600 do 5000 m², najczęściej około 1700 - 2000 m².

Do charakterystycznych rozwiązań komunikacyjnych należą 2 wjazdy od głównej drogi wiejskiej z przejazdem naokoło budynku, pozwalające na wygodne manewrowanie pojazdami /A2, A3a, B1/.

IV. DOM MIESZKALNY.

Na terenie powiatu występuje zasadniczo szerokościowy dom mieszkalny w dwóch odmianach:

1. Typ A - niesymetryczny /Tabl. II/

Plan zbliżony do kwadratu lub prostokąta o niewielkiej różnicy boków, z wejściem umieszczonym niesymetrycznie w ścianie wzdłużnej /równoległej do kalenicy/ z jednym pionem kominowym, koło którego grupują się pomieszczenia ogrzewane. W odmianie starszej /rys. 2 Tabl. II / plan składa się z sieni umieszczonej przy ścianie szczytowej, zajmującej całą szerokość domu, oraz 2 izb /kuchni i alkierza/ z wejściami z sieni. Urządzenia ogłowe stanowi komin typu "butelkowego" z piecem chlebowym, umieszczony w sieni i zajmujący więcej, niż połowę jej szerokości. Pierwotnie komin spełniał rolę kuchni /czarna kuchnia/ z paleniskiem do gotowania, oświetlonej przez otwór dymowy w górze. W następstwie trzon kuchenny po wprowadzeniu t.zw. kuchni angielskiej został przeniesiony do izby.

Druga izba /alkierz/ jest ogrzewana przez piec kaflowy.

Elewacja wzdłużna niesymetryczna z wejściem z boku i jednym oknem. Elewacja szczytowa symetryczna dwuokienna. Na elewacjach uwidoczniła konstrukcja.

Odmiana nowsza: sień i 3 izby zgrupowane koło jednego pionu kominowego, umieszczonego w grubości ściany działowej. ~~Przestrzeń wewnętrzna podzielona na 4 nierównej wielkości pomieszczenia.~~

Sień z wejściem od ściany wzdłużnej ze schodami na poddasze. Kuchnia umieszczona bądź na przedłużeniu sieni /wtedy czasem ma dodatkowe drzwi na podwórze, jeżeli sień znajduje się od strony drogi, osłonięte przez wybudowaną sionkę, ganek lub całkowicie nieosłonięte/ bądź też obok sieni.

Elewacja wzdłużna niesymetryczna, z wejściem z boku. Elewacja szczytowa dwuokienna, symetryczna, częściej bez pokazania podziału kondygnacji i oddzielenia dachu od ścian, czasem jednak dość bogato opracowana /rys. 1/ w duchu form zaczerpniętych z architektury miejskiej.

Wielokrotnie występuje połączenie budynku mieszkalnego z inwentarskim, lub z inwentarskim i stodołą pod wspólnym dachem /por. Tabl. I plany zagród/. Elementem łączącym jest sień /rys. 4 i 5 Tabl. /, która jak na rys. 4 jest wysunięta poza obrys budynku i przykryta odrębnym dachem, z wejściem do części mieszkalnej i inwentarskiej.

Obok planu omówionego powyżej, najczęstszego, do grupy niesymetrycznej należy zaliczyć budynki o programie wyjątkowym: najmniej /rys. 1/ składający się z 1 izby i sieni z kominem oraz zimnej komory /elewacje wzorowane na architekturze miejskiej, rozwiązanie symetryczne, niezgodne z układem wewnętrznym/, oraz piętro /rys. 5/. Parter składa się z sieni ze schodami na piętro, łączącej część mieszkalną z inwentarską, kuchni i 2 izb. Na przedłużeniu sieni znajduje się pomieszczenie z kominem i piecem chlebowym. Na piętrze izb mieszkalne.

Budynki o tak rozbudowanym programie należy łączyć z gospodarstwami t.zw. wielkoczkopskimi, opierającymi się w swej pracy na siłę najemnej, wymagającej większej ilości pomieszczeń mieszkalnych.

2. Typ B - symetryczny /Tabl.III/.

Plan prostokątny z wejściem na osi ściany wzdłużnej, domsieni dzielącej budynek na 2 symetryczne części.

W odmianie starszej /plan 3a/ urządzenia ogniowe zajmują całą szerokość sieni dzieląc ją na 3 części. Urządzenie tej stanowi komin /pierwotnie czarna kuznia/ z piecem chlebowym i trzonem kuchennym /który później zostaje przeniesiony do jednej z izb bocznych/. Komin ten obsługuje 4 pomieszczenia boczne, które w starszych obiektach składają się z 2 izb większych / w jednej z nich później umieszczono kuchnię/ i 2 mniejszych /alkierz i komora/. W nowszych obiektach występuje tendencja do podziału na 4 równe co do wielkości pomieszczenia. W odmianie nowszej przewody kominowe zostają umieszczone w grubości ściany działowej i rozdzielają się na 2 piony. Wtedy sień bądź jest przedzieloną na pół /rys.4/ jedna część jest sienią właściwą, druga kuchnią, często z wyjściem bezpośrednio na podwórze /niekiedy osłoniętym dobudowaną sionką/ lub też sień przechodzi naprzestrzał /rys. 3e/. Kuchnia znajduje się wtedy w jednym z pomieszczeń bocznych /zwykle od podwórza/.

Rys. 3 jest przykładem formy pośredniej między planem 3a i 3c, jak skolei plan 3b stanowi przykład formy przejściowej urządzeń ogniowych - istnieją 2 piony kominowe oddzielnie przy pozostawieniu pieca chlebowego w sieni.

Charakterystyczną odmianą tego typu będzie umieszczenie komory dostępnej z zewnątrz /rys.2, rys. 4/ otrzymuje się wtedy elewacje niesymetryczne, mimo symetrycznego układu izb mieszkalnych.

Rys. 3 d jest przykładem połączenia budynku mieszkalnego z inwentarskim i stodołą pod wspólnym dachem, jak również pewnych różnic w wielkości pomieszczeń. W wypadkach wyjątkowych występują budynki piętrowe tego typu.

Odrębny przykład stanowi typ bliźniaczy /Tabl.IV/ składający się z 2 części mieszkalnych, skupionych koło jednego pionu kominowego /sien z wejściem na poddasze, kuchnia i 2 izby/ oraz z części inwentarskiej, łączącej się z mieszkalną poprzez brudną kuchnię.

Typ ten należy odnieść do okresu międzywojennego /Por.wydany przez "Soldatenbriefe zur Berufsforderung r.1942 "Hochbau u. Tiefbau" Ausbaulehrgang I Teil/

Konstrukcja i materiały budowlane.

Ściany. Prawie zupełny brak lasów na terenie powiatu oraz duża ilość cegielni, decyduje o materiale budowlanym.

Wiencówki nie stwierdza się na terenie zbadanym zupełnie. Jedyne w budynkach starszych drzewa używane do konstrukcji szkieletowych /ryglowych/ wypełnionych gliną ze słomą lub sieczką albo rzadziej cegłą. Ściany zewnętrzne bielone lub tynkowane z pokazaniem /częściej/ lub zakryciem konstrukcji. Ściany wewnętrzne bielone lub tynkowane. Grubość ścian ok. 20 cm.

Przeważająca jednak część budynków mieszkalnych wykonana jest z muru. Ściany wewnętrzne otynkowane i malowane na sposób miejski /fabryczne szablony względnie jeden kolor/. Ściany zewnętrzne tynkowane lub pozostawione w cegle. /Charakterystyczne dla

przełomu XIX i XX w. opracowanie detalu w cegle - nadproża, gzyms i t.p./

Podmurówka w starych obiektach - kamień, tylko na narożach, podwalina odrazu na ziemi; w nowszych ceglana, wysunięta przed lico budynku. Grubość ścian 2 cegły. Komin we wszystkich typach ceglany.

S t r o p . Belki stropowe drewniane widoczne, na nich deski na wręb lub zakładkę, później nalepa /objekty starsze/, w nowszych podsufitka otrzciniwana i otynkowana, w najnowszych ogniotrwałe stropy Kleina.

D a c h . Przy małych rozpiętościach krokwiowy /bez stolca, z jedną jętą/ lub ze stolcem stojącym pojedynczym. Najczęściej dach o stolcu stojącym podwójnym jętkowym lub kle-szczowy /rzadziej/, przy większych rozpiętościach z zastosowaniem zastrzałów.

Krokwie związane z belkami stropowymi. W konstrukcjach nowszych ścianka kolankowa.

Krycie dachówką karpiówką lub zakładkową ceglana. Forma dachu w większości obiektów dwuspadowa, rzadziej naczółkowa, innych się nie spotyka. Kąt rozwarcia krokwi w kalenicy około 90°. Przy dachach dwuspadowych mury ogniowe bywają wyprowadzone ponad dach.

Wyrazny wpływ budownictwa miejskiego przy opracowaniu detalu architektonicznego. Obiekty nowsze zdecydowanie ujemne pod względem plastycznym.

V. BUDYNEK INWENTARSKI I STODOŁA.

Korzystne warunki dla rolnictwa wpływają na duże stosunkowo wymiary budynków inwentarskich i stodoł, zależne jednak przede wszystkim od wielkości gospodarstw.

Zmiana właścicieli wraz ze zmianą ustroju rolnego przy pozostawieniu starych zabudowań niepozwała na powiązanie wielkości budynków inwentarskich z wielkością gospodarstw.

Cechą charakterystyczną jest bardzo częste łączenie budynku mieszkalnego z inwentarskim; inwentarskiego ze stodołą, lub wszystkich trzech pod wspólnym dachem. Zwykle ściany stodoły są wyprowadzone dosyć wysoko ponad strop części inwentarskiej i przestrzeń ta wraz z poddaszem służy na przechowywanie zboża. Łączenie pod wspólnym dachem wszystkich rodzajów budynków występuje niezależnie od wielkości gospodarstw /typ najmniejszy Tabl. IV/ aż do całego zespołu /Tabl. VI rys. 4/.

Przykłady różnych wielkości dają rysunki na Tabl.

B u d y n e k i n w e n t a r s k i składa się zwykle z obory i stajni lub obory, stajni i chlewni. Poddasze zwykle ze ścianką kolankową, dostępne z zewnątrz dla podawania paszy z podwórza, przeznaczone jest na paszę i spichlerz. Schody z zewnątrz lub z wewnątrz.

S t o d o ł y występują w następujących odmianach:

A. Połączone z budynkiem inwentarskim.

1. połączona z budynkiem inwentarskim, lub inwentarskim i mieszkalnym. Klepisko z przejazdem naprzestrzał, po jednej lub po obu stronach części inwentarskiej, nad nimi zboże /rys. 4 Tabl. II/.

2. Część przestrzeni zajętej w typie poprzednim przez inwentarz, przeznaczony na sianek /rys. 4 Tabl. V lub rys. 3 Tabl. VI/

3. Klepisko w środku stodoły, po jednej stronie sások, po drugiej w połowie sások, w połowie część inwentarska, nad nią spichlerz /rys.5 Tabl.V/

B. Stodoły wolnostojące:

1. dwuspadowa /dwusásokowa/ z jednym przejazdem /klepiskiem/. Sásoki mogą być równej wielkości, lub jeden z nich większy /rys. 1 Tabl.VI/.

2. stodoła trójpolowa / 3 sásoki i 2 przejazdy/ /rys.2 Tabl.VI/

M a t e r i a ł i k o n s t r u k c j a.

Budynki inwentarskie są zwykle murowane. Dach dwuspadowy, kryty dachówką. Sprosy Kleina, w starszych sklepienie lub strop drewniany. Konstrukcje dachowe drewniane stolcowe.

Stodoły - konstrukcja szkieletowa drewniana, wypełniona gliną ze słomą, lub szalowana deskami. Dachy dwuspadowe lub naczółkowe kryte dachówką. Przegląd systemów więźby dachowej na Tabl. V i VI.

W wypadku połączenia stodoły z budynkiem mieszkalnym, czy inwentarskim, często każdy rodzaj budynku wykonany jest w innej konstrukcji /rys. 3 i 4 Tabl. VI/.

Ważniejsza bibliografia.

1. Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:300000
Reichsamt für Landesaufnahme
P 92 Breslau /1932/
O 61 Prag /1942/
2. Deutsche Heereskarte Mitteleuropa 1:300000
Blatt Nr. P 61 Oppeln.
Herausgegeben von OKH /Gen Stett Chef des Kriegskarten und
Vermessungsw. Gene. 1941. Neu bearbeitet VI. 1944.
3. Karte des Deutschen Reiches 1:1000000
Grossblatt 104 Breslau Schweidnitz
Herausgegeben von Reichsamt für Landesaufnahme, Berlin 1940.
4. Topographische Karte 1:25000
Herausgegeben von der Preussischen Landesaufnahme 1899
Ausgabe 1942.
4968 Breslau
4969 Haldingen
5067 Räckingen
5068 Rothbach
5167 Jordensmühl
5. Skarowice gnia Śląska Dolnego i Opolskiego. Wyd. Inst.
Śląskiego. Katowice 1946.
6. Materiały informacyjne Biura Studiów Osiedniczo-Przemysł.
Zeszyt 1. Kraków 1946.
7. Pierwsza Sejła Rady Naukowej dla zagadnień Ziemi Odzyska-
nych. Zeszyt 1-5. Biuro Studiów Osiedn. Przemysł. Kraków 1946.
8. J. Dylak. Geografia Ziemi Odzyskanych. Wyd. Książka. Warszawa 1946.
9. Antoni Ursoski: Nad Odrą i Nysą. Wyd. Inst. Śląskiego
Katowice 1946.
10. Maria Nieleczewska, Andrzej Grodek: Odra - Nysa najlepsza
granica Polski. Wyd. Inst. Zachodniego. Poznań 1946.
11. Marian Kamiński: Skazy użytkowe Dolnego i Górnego Śląska.
Wyd. Inst. Śląskiego. Katowice 1946.
12. Józef Zwierzycki: Złota surowców mineralnych na Dolnym Śląsku.
Wyd. Inst. Śląskiego. Katowice-Wrocław 1946.
13. Mordka Zaboraki: O kazałtach wsi w Polsce i ich rozmieszcze-
niu. Prace Komisji Etnogr. P. A. U. No. 1. Kraków 1946.

I. OPIS OGÓLNY.

1. P o w i e r z c h n i a 1046 km².

2. G r a n i c e i p o d z i a ł a d m i n i s t r a c y j n y .

Powiat Pyrzyce położony jest na południowy wschód od Szczecina, zaś na wschód od Odry, od której dzieli go sąsiadujący powiat Gryfów. Miasto powiatowe Pyrzyce, położone centralnie w stosunku do powiatu, odległe jest od Szczecina o około 40 km.

Na północy pow. Pyrzycki graniczy z powiatem Starogard, na wschodzie z powiatem Choszczno, zaś na południu z powiatem Myślibórz.

Na terenie powiatu znajduje się obecnie oprócz miasta Pyrzyce, 86 gmin wiejskich i 75 przysiółków.

3. K r a j o b r a z , r z e ź b a t e r e n u .

Powiat Pyrzyce leży na równinie wysoczyznowej /głównie morena denna/, przecięty zaś jest przez środek szerokim pasem dolinnym, od jeziora Miedwie w kierunku południowo-wschodnim. Krajobraz jest lekko pofalowany, charakterystyczny przez występowanie ozów i drumlin /patrz. J. Dylik - Geografia Ziemi Odzyskanych str. 69 i 70/ wśród których znajdują się drobne jeziora. Południowo zachodni koniec powiatu zachacza o wzgórza i pagórki moreny czołowej, zajmującej cały sąsiadujący powiat Myślibórz.

"W wysuniętej ku północy zatoce moreny równinnej w okolicy Pyrzyce występują doskonałe gleby pszenno-buraczane. Ze względu na pewne własności struktury, wyposażenie w humus i charakter hydrologiczny, są to gleby bardzo podobne do stepowych" /J. Dylik - Geogr. Ziemi Odzyskanych/. Pozostałe gleby na terenie powiatu klasyfikuje Dylik jako dobre, z wyjątkiem południowo-zachodniego cypla, zahaczającego o morenę czołową.

Ogółem biorąc jest to najżyźniejszy powiat całego Pomorza Zachodniego. Jest on głównym terenem uprawy pszenicy i buraków cukrowych.

4. K l i m a t .

Klimat na terenie powiatu Pyrzyce wykazuje krzyżowanie się wpływów morsko-kontynentalnych. Izoterma styczniowa wynosi tu ok. - 2°, izoterma lipcowa dochodzi do + 18°. Początek wiosny, kwitnienie drzew owocowych następuje tu około 6 - 12 maja, zaś okres żniw żyta w 15 - 20 lipca. Opady dochodzą przeciętnie do 500 cm. Długi okres wegetacyjny, przy średniej ilości opadów i stosunkowo łagodnym klimacie jest b. korzystny dla rolnika.

5. R o l n i c t w o . Dzięki korzystnym warunkom glebowym i klimatycznym Pyrzyce są powiatem wybitnie rolniczym. Ziemie orne zajmują ponad 2/3 całkowitego obszaru. Wyjątek stanowią dwa wąskie pasy łąkowe biegnące od jeziora Miedwie w kierunku pld.-wsch. przez całą szerokość powiatu /Dylik/.

Według bieżącej statystyki Dylika na terenie powiatu Pyrzyce jest ok. 70 tys. ha ziemi ornej, ok. 10 tys. ha lasów i łąk i pastwisk.

Uprawiana jest przeważnie pszenica i buraki cukrowe.

6. **L u d n o ś ć.** Obszar pow. Pырzyce zamieszkiwano przed wojną 47752 osoby, czyli na 1 km² przypadało 45,7 osób. Ludność miejska stanowiła 23,6% ogólnej liczby mieszkańców powiatu /11287 osób/, ludność wiejska 76,4% /36465 osób/.

Z ogólnej liczby ludności przypadało wtedy wg. spisu z dn. 17.V. 39 r. - 58,2% /27790 osób/ na grupę rolnictwa i leśnictwa. W przemyśle i rzemiośle pracowało 7788 osób /16,3%/, w handlu i komunikacji 3556 osób / 7,4%/.

Pozostałe grupy zawodowe zatrudniały 8618 osób /18,7%/.

Obecnie mieszka na terenie powiatu ok. 17400 osób, z tego na ludność wiejską ^{przypada} 13220 osób.

Dzisiejszy podział zawodowy ludności jest trudny do uchwycenia ze względu na nieukończoną jeszcze, a ożywioną akcję przesiedlenczą po przyjęciu tych terenów przez Państwo Polskie.

7. S t r u k t u r a r o l n a.

Charakterystyczną cechą dotychczasowej struktury rolnej na terenie Ziemi Odzyskanych jest stosunkowo bardzo duża ilość majątków obszarniczych /ponad 100 ha/ oraz gospodarstw wielkożłopskich /20 - 100 ha/. Bardzo niewiele występowało gospodarstw małych /2 - 5 ha/ jeszcze mniej karłowatych.

Cyfrę dotyczącą tego stosunku w odniesieniu do powiatu Pырzyce przedstawiają się w sposób następujący:

Liczba gospodarstw rolnych i leśnych:

	ogółem	-	2619	co stanowiło	100%
z tego:					
gospodarstwa	0,5 - 5 ha	-	752	"	28,7%
"	5 - 10 ha	-	379	"	14,5%
"	10 - 20 ha	-	666	"	25,4%
"	20 - 100 ha	-	720	"	27,5%
"	100 i więcej ha	-	102	"	3,9%

Powierzchnia ogólna gospodarstw rolnych i leśnych wynosiła ogółem 94420 ha, co w rozbięciu na poszczególne grupy gospodarstw przedstawiało się następująco:

gospodarstwa	o pow.	0,5 - 5 ha	-	1411 ha
"	"	5 - 10 ha	-	2843 ha
"	"	10 - 20 ha	-	9699 ha
"	"	20 - 100 ha	-	27623 ha
"	"	100 i więcej ha	-	52844 ha

Powierzchnia gospodarstw rolnych i leśnych poszczególnych grup wielkości gospodarstwa w odsetkach całej powierzchni, oraz przeciętna wielkość gosp. odarstw wynosiła przed wojną:

powierzchnia ogólna gosp. rolnych i leśnych - 100%.

w gosp. o pow. ha w odsetkach		przeciętnie na 1 gosp. przypadająco	
		ogółem	
gosp. 0,5- 5 ha	- 1,5%	-	36,1 ha 1,9 ha
" 5 - 10 ha	- 3,0%	-	7,5 ha
" 10 - 20 ha	- 10,3%	-	14,6 ha
" 20 - 100 ha	- 29,2%	-	38,4 ha
" 100 i więcej ha	- 56,0%	-	518,1 ha

II. W I E Ś.

Charakterystycznymi dla obszaru pow. Pырzyce są, oprócz ~~samotniczych~~ założeń dworskich, dwa zasadnicze typy osiedli.

Jednym z nich jest mniej lub bardziej regularna ulicówka, składająca się z dwóch zwartych szeregów domów położonych tuż przy drodze po obu jej stronach. Ulicówka taka jest często sprzężona z dworem, wtedy znaczną część jej zabudowań stanowią zagrody służby folwarcznej /dwojaki, czworaki i t.p. wraz z odpowiednimi zabudowaniami/. Wieś taka ma specjalne piętno plastyczne.

Swoisty charakter posiadają wsie które zachowując zasadniczy układ ulicówki, stanowią zgrupowanie właściwie kilku zespołów zabudowań wielkochłopskich oraz towarzyszących im szeregu małych zagrod robotników rolnych /Rokitno, Brzeźno/. ~~Wieś taka leży na pograniczu wsi dworskiej i ulicówki.~~

Wsie powyższych rodzajów nawiązują się wprawdzie do terenu lub układu dróg.

Wrazie usytuowaniu się wsi na rozwidleniu dróg, przybiera ona kształt widlicy o trójkątnym placu wewnętrznym /Stroszewo, Dolce/. Jest to forma przejściowa między ulicówką, a drugim typem zasadniczym wsi o placu wewnętrznym - owalnicy.

O w a l n i c a występuje w dwóch zasadniczych odmianach:

1. Droga wchodząca do wsi rozdwaja się łukowato, tworząc znacznej długości plac o kształcie wrzecionowatym. Autorzy niemieccy uważają ten typ za związany z gosp. odarką rolniczo-pasterską i pochodzący z kolonizacji średniowiecznej. Plac czyli błonie miało służyć do zapędzania bydła na noc. Dziś plac ten bywa najczęściej zabudowany, zazwyczaj stoi najego środku kościół, ~~zjazd~~ plebania, szkoła, zajazd i t.p. lub poprostu zabudowania gospodarcze.

2. drugą odmianę tego typu tworzą wsie o ściśle regularnym, prostokątnym układzie placu wewnętrznego. Wieś taka nie zawsze leży wzdłuż osi głównej drogi komunikacyjnej, jak np. Letnin. Czasem ustawia się do niej prostopadle wzdłuż jakiejś dróżki bocznej /Kozielice, Nowe Chrapowo/ lub równolegle w pewnym od tej drogi odstepie /Rzepnowo/.

Charakterystyczną sytuacją jest przerzucenie wsi między dwoma mniej więcej równoległe biegnącymi drogami, do nich prostopadłe /Kozielice/. Powyższe usytuowanie możnaby wytłumaczyć sterm zwyczajem zamykania wsi na noc dla zabezpieczenia przebywającego na błoniu bydła, bez konieczności zamknięcia w ten sposób komunikacji na głównej drodze. Wisł powyższego typu cechuje zabudowa pierzei placu ciasno obok siebie stojącymi domami, zwróconymi przeważnie szczytem do drogi, z wejściem od szczytu.

Oprócz wyżej wymienionych typów występuje jeszcze szereg przyśiółków ulicowych lub bezkształtnych, wreszcie zagrody samotnicze.

III. ZAGRODA. /Tabl. I, II/

Kształtowanie się zagród w powiecie Pyrzyce stoi w ścisłym związku ze wspomnianą w opisie ogólnym strukturą rolną powiatu przed objęciem go przez Państwo Polskie. Brak planów katastralnych, zupełna zmiana systemu rolnictwa oraz wielkie zniszczenie powiatu nie pozwala na dokładne powiązanie poszczególnych zagród z wielkością gospodarstwa, jednak na podstawie przeprowadzonych w lecie 1946 r. przez Zakład Architektury Polskiej badań, można wyodrębnić dwa zasadnicze typy gospodarstw.

Kategorię pierwszą stanowią zagrody mniejsze, przynależne raczej do gospodarstw małych i średnich, samowystarczalnych pod względem rąk roboczych.

Do kategorii drugiej należą gospodarstwa wielko- i średnio-rolnicze, gdzie występuje konieczność używania siły najemnej.

Na tablicy I mamy zebrane przykłady zagród przynależnych do pierwszej kategorii.

Zasadniczą ^{formą} ~~formą~~ jest tu działka o kształcie dość wydłużonego prostokąta, ogrodzonego ze wszystkich stron. Domy mieszkalne stoją bezpośrednio przy drodze, rzadziej oddzielone od niej małym przedogródkiem. Ze względu na usytuowanie domu mieszkalnego równoległe lub prostopadłe kalenicą do drogi, dzielimy zagrody na 2 grupy.

Pierwszą grupę /Tabl. IA / stanowią zagrody o domu mieszkalnym zwróconym kalenicą równoległe do drogi. Do typu tego przynależą neogół domy mieszkalne przedstawione na tablicach III i IV, przy czym wejście główne jest zawsze od strony drogi.

Tego samego typu dom mieszkalny może być również ustawiony szczytem do drogi, wtedy wejście będzie od strony podwórza /patrz grupa B/.

Obok domu mieszkalnego brama zamykająca wjazd na podwórze. Znajduje się ona przy granicy sąsiada lub między domem mieszkalnym, a budynkiem inwentarskim, który, jeżeli miejsce pozwala zamyka działkę ze strony przeciwnej, stojąc szczytem do drogi /rys. 4 a, b, c/. Wreszcie zdarza się, że przy wąskiej działce budynek mieszkalny zamyka całą jej szerokość i przejazd znajduje się pod wspólnym dachem obok części mieszkalnej domu. /ry. 42a/

Tablica IA przedstawia przykłady zagród typu powyższego od najmniejszych do największych, przy czym najmniejsza /rys. 1/ składa się z domu mieszkalnego i niewielkiego chlewika. Rys.

2,3 i 4 przedstawiają zagrody typu średniego.

Zabudowania inwentarskie i stodoła ustawione dookoła jednego podwórza zamykają go z 2,3 czy 4 stron, przy tym stopień zwarcia zabudowy jest dosyć różny.

Dość częstym zjawiskiem jest łączenie budynków gospodarskich albo pod wspólnym dachem, albo przez dobudowywanie obok siebie /rys. 2b, 3c/. Wielkość i ilość budynków zależna jest od wielkości gospodarstwa.

Szerokość przeciętnej działki waha się w granicach od 13 / a nawet w wyjątkowych wypadkach 10 / metrów - do 25 m., najczęściej ma 15 - 16 lub 20 m.; głębokość wynosi od 30 do 60 m. bez ogrodu lub do 75 m. z ogrodem. Głębokość przeciętna 40 m.

Drugą kategorię stanowi zagroda z domem mieszkalnym zwróconym kalenicą prostopadle do drogi. Odmianę tę może stanowić dom typu wyżej omówionego, ustawiony wejściem od strony ściany wzdłużnej, przeto od podwórza / rys. B3b Tabl. I / lub też dom typu przedstawionego na Tabl. V z wejściem od szczytu, i ten właśnie typ jest znacznie częstszy i bardziej charakterystyczny.

W typie tym pomieszczenia gospodarcze znajdują się naogół pod wspólnym dachem we wspólnej bryle wielkiego domu mieszkalnego / rys. B1a Tabl. I /. Wrazie zwiększenia potrzeb dobudowywane są osobne budynki gospodarcze / rys. B1b / i następane /.

Ze względu na znaczną szerokość budynków tego typu, są one zawsze zwyczaj na wąskiej działce ustawiane jeden za drugim / 1 b, 2b, 3a /.

Działki wykazują większe różnice wymiarów. Szerokość ich wynosi od 17 do 40 - 45 m., głębokość od 30 - 35 m. do 60 m.

Zagrody największe tego typu / rys. 4a, 4b Tabl. V / należą już do zagrod wielkoczęłopskich, które skolei uwidocznione są na Tabl. II.

Zagrody te charakteryzuje pojawienie się oprócz domu mieszkalnego właściciela budynku, pomieszczenie dla robotników rolnych. Zagrody tego typu występują w 4-ch odmianach:

1. Robotnicy rolni mieszkają w tym samym domu, co właściciel, zwykle wtedy zwiększa się ilość pomieszczeń lub nawet zjawia się piętros. Zasadniczy kształt zagrody nie różni się od typu B lub A / Tabl. I /.
2. Zabudowania mieszkalne właściciela i robotników /zwykle dwójaki lub czworaki / znajdują się w obrębie wspólnego podwórza, którego pozostałe ściany tworzą zabudowania inwentarskie i stodoły /rys. 1a Tabl. II /.
3. Budynek mieszkalny właściciela zostaje wydzielony poza obręb podwórza, koło którego grupują się: dom mieszkalny dla robotników, budynki inwentarskie i stodoły /rys. 1b Tabl. II /.
4. Budynek mieszkalny właściciela znajduje się w obrębie zabudowań, czasami tylko wydzielony zielenią, a czworaki znajdują się poza ich obrębem, tworząc osobne zespoły z zabudowaniami inwentarskimi, pozostającymi w bezpośrednim użytkowaniu ich mieszkanców /rys. 2a Tabl. II /.

IV. DOM MIESZKALNY.

Na terenie powiatu można wyodrębnić dwie zasadnicze grupy domów mieszkalnych:

Grupa I - z wejściem w ścianie wzdłużnej, prostopadle do kalenicy. Grupa ta obejmuje:

Typ A - niesymetryczny.

" B - symetryczny.

" C - dwojaki, trojaki, czworaki.

Grupa II - z wejściem od szczytu

Typ D.

Pierwsza grupa domów mieszkalnych z wejściem od ściany wzdłużnej.

Typ A - niesymetryczny /Tabl. III/.

Plan kwadratowy lub prostokątny o niewielkiej różnicy boków, składający się z sieni, dużej izby, mniejszego alkierza oraz komory, zgrupowanych koło jednego pionu kominowego.

W starszej odmianie cała szerokość sieni zajmuje komin / t.zw. czarna kuchnia / z umieszczonym w nim trzonem kuchennym, oświetlony przez otwór dymowy w górze. Pierwotnie gotowano na ogniu rozpalonym wprost na palenisku, ustawiając naczynia na trójnogu lub dokoła ognia. Z chwilą wprowadzenia t.zw. kuchni angielskiej, umieszczono ją również wewnątrz komina, a dym od niej odprowadzono przewodem ceglanym lub najczęściej rurą żelazną biegnącą po wewnętrznej powierzchni komina, do wysokości, w której dym nie przeszkadza w pracy, a następnie wypuszczono go do wnętrza komina.

Rysunki 2 a, b i c przedstawiają schematy tego planu.

Rys. 2a jest przykładem przesunięcia komina do ściany wzdłużnej. Uzyskuje się przez to zwiększenie sieni, kosztem zniknięcia komory. Trudność stanowi w tym wypadku doprowadzenie komina na linię kalenicy. / jest to przykład raczej wyjątkowy /.

Rys. 2 b stanowi przykład włączenia przestrzeni kominowej do dawnej komory. Uzyskuje się w ten sposób oświetlenie boczne dla kuchni. Trzon kuchenny pozostaje nadal jeszcze we wnętrzu komina, który w miejscu usuniętej ściany oparty jest na przeklepieniu lub na belce drewnianej względnie żelaznej.

Rys. 2 c i 2 d przedstawiają przesunięcie trzonu kuchennego do dawnej komory lub alkierza, nazewnątrz komina, usytuowanego, jak w zasadniczym układzie. Prawie nigdy trzon kuchenny nie znajduje się w izbie dużej. Jest on ogrzewana zapomocą pieca ceglanego lub kaflowego.

Rys. 2e stanowi przykład dobudowania do powyższego układu po drugiej stronie sieni, dodatkowej komory, dostępnej z zewnątrz lub z sieni.

W odmianie nowszej /rys.3/ pion kominowy zostaje umieszczony w grubości ściany działkowej.

Całość planu składa się wtedy z czterech nie-równej wielkości pomieszczeń: sieni, izby dużej, kuchni i alkierza, zgrupowanych dookoła tego pionu, przy czym sien znajduje się od strony drogi kuchnia zaś otrzymuje dodatkowe bezpośrednie wyjście na podwórze.

Alternatywami tego rozwiązania są przykłady podane na rysunku 4a i 4b.

W najnowszych budynkach występuje inna odmiana typu niesymetrycznego, uwidoczniiona na rys. 4c i 4d, w której dodatkowy drugi pion kominowy, pozwala na zwiększenie ilości pomieszczeń ogrzewanych.

T y p B - symetryczny /Tabl. IV/

Plan prostokątny z wejściem w osi ściany wzdłużnej do sieni dzielącej budynek na 2 symetryczne części.

W odmianie starszej /rys. 1 Tabl. IV/ urządzenia ogniowe zajmują całą szerokość sieni, dzieląc ją na 3 części: sien właściwą, komin i komorę lub drugą sien z wyjściem na podwórze. Z obu stron sieni znajdują się 2 izby duże i 2 małe pomieszczenia /alkierz-komora/.

Rys. 2a stanowi przykład programu minimalnego: sien z kominem i małą komórką oraz 2 izby po obu stronach:

Rys. 2b i 2c są alternatywami podziału wewnętrznego. Rys. 2b - 3 izby duże i 2 małe, /zimna komora oraz alkierz/ z obu stron przechodniej sieni z kominem w środku. ~~Rys. 2c przedstawia plan domu z dobudowanym z boku przejazdem~~

Przykład na rysunku 2d, ma do zasadniczego planu dostawioną od szczytów komorę i obórkę dostępną z zewnątrz. Kuchnia znajduje się w jednej z izb bocznych i ma bezpośrednie wyjście na podwórze.

Przykład 2e przedstawia plan domu z dobudowanym z boku przejazdem / Por. zagroda tabl. I /.

Rys. 1, 2b, 2d i 2c przedstawiają alternatywy umieszczenia kuchni, są to:

1. pierwotne umieszczenie trzonu kuchennego wewnątrz komina /t.zw. czarna kuchnia/. /Przykład 2b - ma aż dwa trzony/.
2. przeniesienie kuchni do jednego z pomieszczeń bocznych, zwykle mniejszych /2d/, lub
3. przeniesienie kuchni do pomieszczenia za kominem na osi budynku /rys. 2c/, i
4. Otwarcie w sposób opisany w typie niesymetrycznym, jednej ściany komina do sieni dla otrzymania światła bocznego /rys. 2e/.

W odmianie nowszej /rys. 3a i 3b/ przewody kominowe zostają umieszczone w grubości ścian i rozdzielają się na 2 piony, leżące po obu stronach sieni, wtedy:

- 1, kuchnia może się znajdować w pomieszczeniu za sienią na osi domu, rozwiązanie to nawiązuje do układu jak na rys. 2e, jedynie z zastosowaniem nowoczesnych urządzeń ogniowych,
2. sien powiększona jest o przestrzeń dawnej czarnej kuchni, wynosi 2/3 głębokości domu. Klatka schodowa z sieni prowadzi na poddasze, częściowo użytkowane, jako mieszkalne, na kuchnię przeniesi ona do jednego z mniejszych bocznych pomieszczeń, w pozostałej 1/3 znajduje się albo komora, gdy dom stoi szczytem do drogi, albo mała sionka.
3. sien przebiega naprzestrzał, kuchnia jak wyżej w jednym z pomieszczeń bocznych.

Odrębne rozwiązanie stanowi dom piętrowy /rys. 4/. Posiada on wejście na osi ściany wzdłużnej, prowadzące do dużej sieni ze schodami na piętro. Pod schodami przejście do ~~wnętrznej~~ sionki prowadzącej na tył domu, z wyjściem na podwórze. Po obu stronach sieni szereg pomieszczeń zgrupowanych koło 2 pionów kominowych - za jednej strony jedna duża izba mieszkalna i 2 mniejsze sypialne, z drugiej kuchnia z komorą i mniejsza izba. Na piętrze dalsze izby mieszkalne. Typ ten należy wiązać z gospodarstwem wielkoczkopskim.

T y p C - dwojaki, trojaki, czworaki. /Tabl.V,VI/

Wspomniana w episie ogólnym poprzednio /por. Opis ogólny Wieś i Zagroda/ konieczność stworzenia pomieszczeń dla robotników rolnych przy gospodarstwach dworskich, czy wielkoczkopskich, wytworzyła specjalny typ budynków mieszkalnych dla bezrolnych, który stanowią budynki zespołowe dla 2, 3 lub 4 rodzin /dwojaki, trojaki, czworaki/.

Budynki te możemy podzielić na 2 grupy. Pierwszą z nich stanowić będą budynki powstałe przez zestawienie elementów zasadniczych, jakimi są plany 1 i 4 Tabl.III oraz plan 1 na Tabl.IV.

Plan 1 na Tabl.V stanowi przykład zestawienia dwóch elementów typu 1 na Tabl.III - kominami, a zatym i sieniami na zewnątrz.

Plan 2 składa się z tych samych jednostek zestawionych kominami do środka. W ten sposób mogą być zestawione trojaki i czworaki.

Plan 3 jest zestawieniem 4 elementów typu 4 na Tabl.III, z tą tylko odmianą, że elementy skrajne mają wejście od szczytu.

Plan 4 stanowi podwojenie typu symetrycznego uwidocznionego na rys. 1 Tabl. IV.

W grupie drugiej uwidoczni się tendencja domograniczenia ilości pionów kominowych. W ten sposób powstaje typ 1, który jest jakgdyby formą przejściową typu 1 z Tabl.III oraz typu 1 z Tabl.IV.

W planie nie różni się od czworaka typu 2 z tabl. V, przekrój, natomiast uwidoczni, że jest on raczej wynikiem podziału typu 1 Tabl.IV, gdyż szeroki wspólny dla 2 mieszkań komin został w połowie przedzielony ścianką.

Podobnie na rys. 2 Tabl.VI - komin podzielony został w kierunku poprzecznym, a wejście do każdego z 2 mieszkań znajduje się na jego osi, po przeciwnej stronie ściany wzdłużnej.

Rys. 3a i b Tabl.VI przedstawiają czworaki nowsze o pionach kominowych w grubości ścian dachowych.

Rys. 4 stanowi przykład połączenia domu mieszkalnego właściciela /por. Tabl.III rys,4/ z dwojakiem.

Rys. 5 jest planem czworaka najnowszego /1938/ o systemie korytarzowym. Zwracają w nim uwagę znacznie mniejsze wymiary pomieszczeń.

Druga grupa - domy mieszkalne z wejściem od szczytu. Tabl. VII.

Plan starszego typu składa się zasadniczo z sieni z wejściem od szczytu, biegnącej równoległe do kalenicy, /dzielącej dom na dwie symetryczne lub niesymetryczne części, z dwóch izb mieszkalnych po obu stronach sieni, komina, czyli czarnej kuchni /w głębi sieni, na osi drzwi wejściowych, oraz dwóch mniejszych pomieszczeń /alkierz, komóra/ z dwóch stron komina.

Do tej zasadniczej części mieszkalnej dobudowana bywa część inwentarska z tyłu komina, pod wspólnym dachem. Wtedy przejście do niej prowadzi, bądź przez komin, bądź przez jedno z pomieszczeń obok komina, wreszcie komin może być przesunięty nieco w bok, z osi sieni, ażeby stworzyć koło niego wąski korytarzyk komunikacyjny.

Trzon kuchenny znajduje się w czarnej kuchni, lub bywa przeniesiony do jednego z pomieszczeń bocznych.

Wyżej wymieniona część inwentarska we wszystkich zbadanych starszych przykładach nosi charakter przybudówki, jednak nie znaleziono w czasie badań domu tego typu, któryby tej przybudówki nie posiadał.

W miarę zwiększania się potrzeb, część inwentarską zamieniono na dodatkowe izby mieszkalne, i tak na planie 1 Tabl. VII pomieszczenie w części domurowanej zostało zamienione na kuchnię, zaś pomieszczenie po przeciwnej stronie pełni funkcję obórki, z wyjściem bezpośrednio na podwórze.

W obiektach nowszych czarna kuchnia zostaje zamieniona na odpowiednią ilość /2,3,4/ pionów kominowych mieszczących się w grubości ścian działowych, /rys. 2 Tabl. VII/, obsługujących szereg pomieszczeń znajdujących się po obu stronach biegnącej naprzestrzał sieni. Na poddaszu dodatkowe izby pełniące funkcję mieszkalnych lub komór

Przykład domu wielkocłopkiego piętrowego o urządzeniach ogniowych nowszego typu z częścią inwentarską pod wspólnym dachem przedstawia rys. 3 Tabl. VII.

Na piętrze izby mieszkalne i komory. Część ścian przyziemia oraz wędzarnia przy jednym z kominów została przebudowana z konstrukcji szachulcowej na murowaną.

Zaznaczyć należy, że większość obiektów zbadanych, należących do tej grupy pochodziło /o ile można było stwierdzić/ z pierwszej połowy ubiegłego stulecia.

K o n s t r u k c j a i m a t e r i a ł b u d o w l a n y.

S c i a n y. Na interesującym nas terenie występują dwa zasadnicze rodzaje konstrukcji, jest to: 1/ konstrukcja szkieletowa /ryglowa/ stanowi ją szkielet z drzewa wypełniony bądź gliną ubijaną z sieczką lub słomą, bądź rzadziej cegłą. Grubość ściany glinobitej wynosi ok. 30 cm.

Ściany zewnętrzne są zazwyczaj bielone lub tynkowane z pokazaniem konstrukcji lub rzadziej z jej zakryciem. Wypełnienie ceglane czasem pozostawione tylko z wyfugowaniem. 2/ Ściany murowane o grubości 2 cegieł na zaprawie wapiennej, tynkowane lub fugowane. Nadproża najczęściej przesklepione łukiem odcinkowym z ozdobnym oprofilowaniem z wysuniętych cegieł, podobnie potraktowany profil gzymsu i podokienników. Często nad drzwiami lub na ścianie szczytowej również z wystających cegieł ułożona data wskazująca na powstanie tego obiektu na przełomie XIX i XX w.

Raczej wyjątek stanowią ściany z kamienia łamanego w dużych bryłach o nieregularnym kształcie, osadzonego na dużej ilości zaprawy.

Konstrukcji wieńcowej nie spotkano na terenie zbadanym zupełnie. Podmurówka w starszych obiektach z kamienia, w nowszych cokolwiek ceglany wysunięty przed lico budynku.

S t r o p - na belkach drewnianych, w obiektach starszych z desek na wręb lub zakładkę, na niej palepa. Sufit bielony cały, lub tylko pole między belkami.

W obiektach nowszych podsufitka otrzciniwana i otynkowana, rzadko strop Kleina.

D a c h y . Kształt dachu jest najczęściej dwuspadowy, rzadziej naczółkowy. Czterospadowy zupełnie wyjątkowo w budynkach najnowszych. /Na 126 zbadanych szczegółowo obiektów, 112 posiada dach dwuspadowy, 13 naczółkowy, 1 czterospadowy/.

Przy obiektach o niewielkich rozpiętościach - konstrukcje dachu krokwiowe z jętką /rys. 2 Tabl. VI/, przy rozpiętościach większych - ze stolcem stojącym podwójnym /Tabl. III rys. 3, Tabl. IV rys. 1 i 3, Tabl. VII rys. 2/. Krokwie naogół wiązane z belkami stropowymi, z wyjątkiem obiektów starych ze ścianką kolankową /Tabl. VII rys. 1/. Kąt rozwarcia krokwi w kalenicy ok. 90°.

Dach kryty jest najczęściej dachówką zakładkową, rzadziej karpówką. Najstarsze objekty kryte trzeiną. W wyjątkowych wypadkach krycie tępkiem i papą.

S z c z y t - w obiektach szkieletowych o dachu krokwiowym oszalowany bywa pionowo ustawionym deskami, niekiedy z olistwaniem /Tabl. III rys. 1/, wysuwając się przed lico ściany tylko o grubość deskowania.

W obiektach o poddaszu użytkowym, lub piętrowych ściana szczytowa wykonana jest całkowicie w konstrukcji szkieletowej /Tabl. IV rys. 4, Tabl. VII rys. 3/.

W domach murowanych ściana szczytowa bądź z wydzieleniem profilem linii poddasza /Tabl. VII rys. 2/ /raczej rzadko/, bądź nie rozczłonkowana /Tabl. III rys. 5, Tabl. IV rys. 3/. Czasem mur ogumony wysunięty ponad kalenicę dachu.

O k n a, d r z w i.

Drzwi wejściowe, najczęściej jednoskrzydłowe, w budynkach starych bez nadświetla, klepkowe lub płycinowe w obiektach najstarszych, niekiedy obramienie z mieczami wycięte w półkole /Tabl. VII rys. 1/. W budynkach nowszych drzwi wejściowe posiadają oszklone nadświetla, oświetlające się.

Drzwi wewnętrzne płycinowe, zaś do pomieszczeń drugorzędnych /komin, inwentarz i t.p./ szponowe.

Nadproża w budynkach szkieletowych drewniane, w murowanych bądź proste na belkach żelaznych, bądź przesklepione łukiem odcinkowym, czasem z pokazaniem profilu w cegle. Odpowiedni do tego kształt drzwi i okien /rys. 3 Tabl. VI/.

W budynkach zamożniejszych obramienia drzwiowe i okienne wzorowane na architekturze miejskiej - oprofilowanie w tynku /rys. 2 Tabl. VII/.

Okna w budynkach starszych krosnowe lub futrynowe, w nowszych skrzynkowe, osadzone w lico ściany zewnętrznej w ramie z konstrukcji szkieletowej; w budynkach murowanych oparte o węgierek 14 cm. grubości.

Skrzydła okienne o 4 lub 6 szybkach jednakowej wielkości, rzadziej w najnowszych obiektach dwuszybowe z nadświetlem.

Podłogi - drewniane miękkie na legarkach, się niekiedy wykładana płaskimi kamieniami lub polepą. W czarnej kuchni polepa lub beton.

V. BUDYNEK INWENTARSKI - STODOŁA.

W najstarszych budynkach występuje łączenie budynku inwentarskiego z mieszkalnym pod wspólnym dachem /Por. Tabl. VI rys. 1, i 3/.

Na 126 obiektów zbadanych, w 14 część inwentarska znajdowała się we wspólnej bryle z domem mieszkalnym, z tego 3 objekty można uważać za mające około 100 lat, zaś 11 za jeszcze starsze. Raczej wyjątkowym jest połączenie stodoły z budynkiem mieszkalnym, natomiast częściej, zwłaszcza w gospodarstwach małych znajduje się stodoła pod wspólnym dachem z częścią inwentarską /patrz. rys. 1 Tabl. VII/.

Rys. 1, 2, 3 na Tabl. VIII przedstawiają typy budynków inwentarskich o różnej skali wielkości, przy czym obiekt na rys. 1 jest chlewikiem o prostym programie, zaś obiekt na rys. 3 jest przykładem dużego budynku inwentarskiego dla gospodarstwa wielkochłopskiego, o poddaszu podwyższonym ścianką kolankową, służącym na przechowanie paszy. Rys. 4 przedstawia budynek typu nowszego o nowoczesnej konstrukcji dachu owego, gdzie piętro o pełnej już wysokości służy w części jako kurnik, w części zaś jako pomieszczenie na paszę.

Plan i przekroje na rys. 5 przedstawiają zespołowy budynek inwentarski przynależny do czwóraków, pozostający w użytkowaniu robotników rolnych.

Budynki inwentarskie są najczęściej murowane. /Na 57 zbadanych budynków inwentarskich, 46 było murowanych z cegły, 7 szkieletowych, 4 z kamienia/.

Ściany zewnętrzne są naogół pozostawione w surowej cegle, wewnątrz tynkowane lub bielone. Nadproża przesklepione żukiem odcinkowym.

Drzwi szponowe na zawiasach pasowych.

Dachy dwuspadowe /jednospadowe rzadko i tylko w najmniejszych obiektach/.

Konstrukcja dachowa na budynkach starszych, krokwiowa z jętą lub stolcem pojedynczym albo podwójnym, Rozwarcie krokwi w kalenicy około -90° ; na nowszych typach uwidocznionych na rys. 3, 4 Tabl. VII, o kącie nachylenia połaci zależnym od pokrycia. Najczęstszym materiałem na pokrycie jest dachówka zakładkowa, rzadziej karpiówka. Pokrycie trzcina spotyka się rzadko za to przy obiektach najnowszych o płaskim dachu występuje często papa.

Stropy zwykle drewniane belkowe w nowszych budynkach wielkochłopskich, sklepienie odcinkowe na dźwigarach stalowych.

Rys. 1 na Tabl. IX przedstawia połączenie stodoły /klepisko i sasięk/ o konstrukcji słupowej z murowaną z cegły częścią inwentarską /z wydzielonymi boksami dla koni i stanowiskiem dla krów/.

Poddasze nad częścią inwentarską służy na przechowanie paszy.

Tablica IX przedstawia typy stodoł. Ich duże wymiary w porównaniu z przykładami z innych powiatów dla tej samej kategorii gospodarstw są wynikiem dużej urodzajności gleby.

Najczęstszym typem, występującym w grupie gospodarstw średnich są stodoły, jak na rys. 3 i 4, składające się z klepiska i 2 sąsieków, przy tym część narzędzia i maszyny może być dobudowana z boku /rys. 3/ lub wydzielona z części sąsiadu /rys. 4/. Rysunek 1 /klepisko z małym sąsiadem po jednej i częścią inwentarską, nad którą poddasze jest użytkowane jako stodoła, po drugiej stronie/ oraz rysunek 5 /dwa klepiska, 3 sąsieki, jeden z nich podpiwniczony i wydzielona część na maszyny / - stanowią krańcowe przykłady wielkości stodoł dla gospodarstwa małego i wielkocłopskiego.

Gospodarstwa najmniejsze korzystają jedynie z poddasza nad budynkiem inwentarskim.

Ze względu na czas powstania i rodzaj konstrukcji, niezależnie od wielkości budynków, można wyodrębnić 2 typy:

typ starszy - konstrukcja szkieletowa drewniana, wypełniona gliną z siewką, rzadziej cegłą, czasem otynkowana, zwykle z pozostawieniem konstrukcji nietynkowanej. Poza tym występuje konstrukcja szkieletowa jedynie odeskowana. Dach dwuspadowy, o kącie rozwarcia krokwi w kalenicy około 90° . Rozwiązanie konstrukcyjne, jak na rys. 1, 3, 5.

Dach kryty słomą, trzcina lub dachówką.

Typ nowy - ściany szkieletowe, wypełnione do wysokości nadproża wierzeli gliną z siewką, lub cegłą, powyżej oszalowane. Dach płaski zwykle kryty papą na deskowaniu. Konstrukcja, jak na rys. 2 i 4.

Ważniejsza bibliografia.

1. Mapa 1:75000 Reiskarte des Kreises Pyritz 1928.
2. Mapa gminy Pyrzyce i Linie.1: 25000. Stan obecny. /R.U.P.P. Okręg Pomorze Zachodnie/ LP.58.
3. Słowniczek nazw miejscowych /niemiecko-polski/. Zeszyt 1 - Pomorze Zachodnie. Wydawnictwo Instytutu Zachodniego. Poznań 1945.
4. Obwieszczenie wojewody Szczecińskiego z dnia 18 list opada 1946 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości. Wykaz nazw miejscowości powiatu pyrzyckiego.
5. Wiadomości statystyczne G, U, S. - u. Zeszyt specjalny 1 i 2 Wydanie G, U, S. Warszawa 1946.
6. Materiały informacyjne Biura Studiów Osadniczo-Przesiedlenczych. Zeszyt 1. Kraków 1946.
7. Dr. Jan Dylak - Geografia Ziemi Odzyskanych. Wyd. Książka - Warszawa 1946 r.
8. Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und in seinen Grenzgebieten. Verl. Gerhard Kührtmann - Dresden.
9. Dr. Ing. Heinrich Francke: Ostgermanische Holzbaukultur und ihre Bedeutung für das deutsche Siedlungswerk. Wilh. Gottl. Korn Verlag - Breslau 1936.
10. Gerhard Bronisch - Walter Ohle: Kreis Kemmin Land. Herausgegeben vom Provinzialverband von Pommern. Stettin 1939.
11. Bohdan Zaborski: "O kwaterach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu". Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności nr. 1 Kraków 1927 r.

I. OPIS OGÓLNY.

1. Powierzchnia 965 km².
2. Granice i podział administracyjny.

Puszcza Jansborska jest kompleksem lasów, zajmujących teren ograniczony od północy jeziorem Sniardwy, od wschodu rzeką Galindą, od połudn. zachodu terenami podmokłymi między dopływami rzeki Rozogi i Szkwy, a od południa dawną granicą między Prusami i Polską z r.1939, łącząc się przez nią z Puszczą Kurpiowską.

Administracyjnie za czasów niemieckich wschodnia jej część należała do powiatu Pisz /Jansbork - Johannsburg/, zachodnia do powiatu Szczytno /Ortelsburg/, północna do powiatu Żądźbork /Schonburg/. Obwód regencyjny olsztyński.

Obecnie granice administracyjne powiatów nie zostały zmienione.

3. Krajobraz, rzeźba terenu, gleba, wody, klimat, lasy.

Puszcza Jansborska należy do równiny mazursko-kurpiowskiej, którą K. Buczek /"Geograficzno-histeryczne podstawy Prus Wschodnich"/ charakteryzuje w sposób następujący:

"Południowe stoki całej środkowej części Pojezierza Pruskiego od źródeł Łyny i Omulewa nachodzie, prawie po Ełk na wschodzie zajmuje rozległa niemal, że zupełnie piaszczysta równina, którą opada zwolna ku południowi w kierunku Narwi, tworzącej od tej strony naturalną granicę tego regionu,.. " tak że oprócz części Prus Wschodnich należy tu jeszcze cała t.zw. puszcza myszyńska czyli kurpiowska".

"Monotonna ta i martwa równina odbijająca ostro swym wyglądem od otaczających ją od wschodu, północy i zachodu niespokojnych, choć nie o wiele wyższych wysoczyzn morenowych, zawdzięcza swe powstanie wodom spływającym ze spiętrzonych w strefie pojezierza mas lodowcowych. Pędząc ku dolinie Narwi, wody te pokrywały cały obszar stożkami gruboziarnistych piasków /sandrów/, które do dziś zalegają tu grubym płaszczem tworząc, zwłaszcza na południu rozległe pola wydmore. Po ustąpieniu lodolodu, w czasie ustalania się podyluwanej sieci wodnej, obszar równinny został przedarty płytkimi dolinami kilku prawo-brzeżnych dopływów Narwi: Orzyca, Omulewu, Rozogi i Pisy.

Rzeki te płyną leniwie ku południowi, mając małe spadki, a nie mogąc w następstwie tego pogłębić swoich łóżysk, przesycają wodą cały obszar. Cała też równina jest jednym wielkim kompleksem błot i torfowisk, usianych tylko zrzadka wyższymi kępami suchych piasków".

Od północy w teren puszczy Jansborskiej wdzierają się jeziora pochodzenia lodowcowego. Jest to jezioro Mikołajki, oraz Rudeczany, idące łukiem przez środek puszczy, oraz szereg odnog jeziora Sniardwy.

Od zachodu puszcza opiera się o jezioro /Muckersee/. Linia brzegowa tych wszystkich jezior jest bardzo urozmaicona i rozczłonkowana, przy tym występuje ich wzajemne między sobą powiązanie.

Jeziora i rzeki te odegrały dużą rolę w rozwoju osadnictwa, gdyż stanowiły naturalną drogę przenikania w głąb puszczy.

Mazury leżą na granicy klimatu środkowo i wschodnio-europejskie go skłaniają się raczej ku temu ostatniemu. Wyraznie występuje charakter kontynentalny, co cechują duże różnice temperatury między miesiącami zimowymi i letnimi. Duże upały w lecie, zaś w zimie duża ilość dni śnieżnych i mroźnych. Nagłe przeskoki temperatury w marcu - maju, z nawrotami przymrozków nieraz jeszcze w lipcu. Średnia opadów wynosi dla Mazurów 577 mm. Ilość ta jest wystarczająca dla rolnictwa, ale niekorzystna ze względu na swe nierównomierne rozłożenie na poszczególne miesiące. Często maj i czerwiec są suche, zaś miesiące zimowe bardzo deszczowe.

Tego rodzaju warunki terenowe, glebowe i klimatyczne nie sprzyjały rozwojowi osadnictwa, to też obszar ten długo tworzył bezludną, rzadko tylko przez bartników zasiedloną puszcę. Do dziś jeszcze znaczna część obszaru pokryta jest lasami szpilkowymi, które zajmują w powiecie Jansbork 1/3, w Szczytnińskim więcej 1/4, w Ostrołęckim równo 1/4, a w kolnenskim prawie 1/4 całego obszaru.

Tu też znajdują się największe kompleksy leśne całego Prus Wsch. i całego Mazowsza, a mianowicie: interesująca nas puszcza Jansborska /965 km²/ i silnie już przerzedzona Maszyniecka /1857 km²/

Odpowiednio do tego wygląda gęstość zaludnienia na równinie mazursko-kurpiowskiej /30-40 ludzi na 1 km²/, wyróżniającej się pod tym względem od otaczających ją obszarów.

4. O s a d n i c t w o .

Niekorzystne warunki terenowe całego Mazurów, a zwłaszcza puszczy Jansborskiej nie sprzyjały rozwojowi osadnictwa. Stąd przez długi okres puszcza stanowiła "pustkę" niezasiedloną, mimo kilkakrotnie podejmowanej akcji kolonizacyjnej.

Osadnictwo wtargnęło do puszczy Jansborskiej jedynie wzdłuż jezior i rzek, lub zajęło jej pobraża.

"Wszyscy piszący o Mazurach Pruskich podkreślają izolację gospodarczą i kulturalną tego terenu, wobec reszty Prus Wsch. od nich, aż do czasu zbudowania pierwszych gościnców /1846 - 56 r./ i kolei, łączącej Królewiec z Elkiem /1868 r./. Od tego czasu datuje się dopiero stopniowe zrównanie Mazurszczyzny z pozostałą częścią Prus Wschodnich, a zarazem jej szybka germanizacja" /K. Buczek op.cit.str. 524/.

Na podkreślenie zasługuje omawiana przez Muennicha /Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich/ ucieczka ludności Wsch. od nich Prus na Zachód, obserwowana przed ostatnią wojną, znamieną dla niekorzystnych warunków ogólnych i napór ludności z sąsiednich terenów kurpiowszczyzny i Mazowsza, którym rząd niemiecki usiłował przeciwdziałać.

5. Z a j ę c i a l u d n o ś c i.

Złe warunki glebowe i klimatyczne znacznie ograniczają możliwości uprawy roli, udają się jedynie ziemniaki i żyto. Głównym jednak użytkiem pozostają nadal lasy, o drzewostanie niemal w 80% szpilkowym /sosna po niej świerk/. /Por. J. Dylak Geografia Ziemi Odzyskanych - mapa 6/.

Stąd też zajęcia pierwotnej ludności stanowiła obok rolnictwa na terenach wykarczowanych hodowla bydła, pszczoł, polowanie, rybołówstwo. Miało to swój zasadniczy wpływ na typ osiedli /por. Wiśń/.

"Warto jeszcze dodać, że z bogactw naturalnych posiada ten obszar oprócz lasów i bursztynu, jeszcze złoża rudy darmowej /bagiennej/" ... "które w czasach dawniejszych odgrywały może nie małą rolę gospodarczą /najwcześniejszą wspomnianą hutą koło Wielborku 1409 r./"

Obecna struktura ludnościowa jest trudna do uchwycenia wobec zaszytych zmian. Dane dla powiatu Jansbork-Pisz z 1939 r., odnośnie zajęć ludności są następujące:

rolnictwo i leśnictwo	26511 osob	/50,5 %/
przemysł i rzemiosło	9721 "	/48,5%/
handel i komunikacja	4450 "	/ 8,4 %/
inne zawody	11990 "	/22,8%/

Co do dzisiejszego podziału zawodowego ludności nie ma dokładnych danych. Akcja przesiedlencza trwa.

Trudno też jest stwierdzić, o ile dane dotyczące powiatu Pisz mogą być aktualne dla terenu Puszczy.

6. S t r u k t u r a r o l n a.

Statystyka wielkości gospodarstw dla powiatu Pisz z 1939 r. przedstawiała się następująco:

Liczba gospodarstw rolnych i leśnych:

Gospodarstw ogółem:	5563	co stanowiło	100%
" 0,5 - 5 ha	2075	" "	37,2%
" 5 - 10 ha	1122	" "	20,2 %
" 10 - 20 ha	1138	" "	20,5 %
" 20 - 100 ha	1165	" "	20,9%
" 100 i więcej ha	65	" "	1,2%

Rowierzchnia ogólna gospodarstw rolnych i leśnych wynosiła ogółem 131713 ha, co w rozbięciu na poszczególne grupy gospodarstw przedstawiało się następująco:

Gospodarstwa o pow. 0,5 - 5 ha	4490 ha
" " 5 - 10 ha	8091 ha
" " 10- 20 ha	16199 ha
" " 20 - 100 ha	44772 ha
" " 100 i więcej ha	58161 ha

Powierzchnia gospodarstw rolnych i leśnych poszczególnych grup wielkości gospodarstwa w odsetkach całej powierzchni oraz przeciętna wielkość gospodarstw wynosiła przed wojną:

Powierzchnia ogólna gospodarstw rolnych i leśnych 100%

W gospodarstwach o powierzchni ha w odsetkach:

Gospodarstwa 0,5 - 5 ha	3,4 %
" 5 - 10 ha	6,1 %
" 10 - 20 ha	12,3 %
" 20 - 100 ha	35,0 %
" 100 i więcej ha	44,2 %

W gospodarstwach o powierzchni ha na jedno gospodarstwo przypadało przeciętnie:

Ogółem	23,7 ha
Gospodarstwa 0,5 - 5 ha	2,2 ha
" 5 - 10 ha	7,2 ha
" 10 - 20 ha	14,2 ha
" 20 - 100 ha	38,5 ha
" 100 i więcej ha	894,8 ha

Powyższe dane, jako dotyczące całości powiatu Jansbork /Pisz/ mogą się odnosić do terenu Puszczy Jansborskiej jedynie w przybliżeniu. W każdym razie znamienne jest uderzająca przewaga wielkiej własności, jeżeli chodzi o obszar ziemi zajętej, bo aż 44,2%, co tłumaczy się dużym zgrupowaniem gospodarstw dużych /20 - 100 ha/ przy znikomej ilości gospodarstw małych i karłowatych.

II. W I E Ś.

Wspomniane w opisie ogólnym trudne warunki terenowe nie sprzyjały rozwojowi osadnictwa.

Nie posiadając planów katastralnych, jak również map 1:25000 z tego terenu, nie można przeprowadzić szczegółowej analizy form osadniczych, tym niemniej można stwierdzić posuwanie się osadnictwa w głąb puszczy, wzdłuż jezior lub rzek. Do takich będą należały zbadane w roku ubiegłym przez Z.A.P. wsie leżące nad jeziorem Mikołajki lub też grupa wsi nad jeziorem Rudczany. Drugą kategorię stanowią wsie idące wzdłuż rzek - ~~do nich będzie należała grupa wsi leżących wzdłuż rzek~~ - do nich będzie należała grupa wsi leżących wzdłuż rzeki Krutyń, trzecią wsie wnikające w głąb zwartego kompleksu lasów, wzdłuż jego krawędzi i dążące do zajmowania terenów wyższych i suchszych. Będzie tu należała wieś Faryny lub Ciesina, ta jednak ciągnie się na wąskim pasie suchych gruntów między terenami podmokłymi.

Na terenie puszczy Jansborskiej można odrębnić, podobnie jak i dla sąsiedniej puszczy Kurpiowskiej z którą łączy ją nie tylko przy należność do jednego regionu geograficznego, ale i ten sam typ budownictwa /por. Fr. Piaścik - "Osadnictwo Puszczy Kurpiowskiej", następujące grupy osiedli:

1. Przysiółek, jest to osiedle najmniejsze, składające się z kilku lub kilkunastu zagród, zgrupowanych wzdłuż wąskiej uliczki /przysiółek ulicowy - naprz. Paski, Uszczany, Iznały/, dookoła placyku / przysiółek placowy - przykłady: Karpa, Krutyń/, lub bezkształtny. Wielkość tych przysiółków jest dosyć różna i nie da się przeprowadzić ścisłego rozgraniczenia między nim a wsią wielodrożną /np. wieś Szeroki Bór/.
2. Wieś wielodrożna - wieś złożona wzdłuż kilku krzyżujących się nieregularnie dróg, o nieregularnym układzie zagród. Często stanowi rozwinięcie pierwotnego przysiółka /Ukta, Rozogi/.
3. Widlica - wieś położona na rozwidleniu drogi, uważana za form przejściową między ulicówką a wielodrożnicą /pot. Fr. Piaścik/ j.w. /Sadumy, Pogubie Średnie/.
4. Ulicówka - wieś leżąca wzdłuż drogi, po której obu stronach stoją zwrócone do niej szczytami, oddzielone tylko przedogródkami, tuż jeden obok drugiego, domy mieszkalne /Turośl, Faryny/.
Wszędzie tam, gdzie miejscowość leży nad jeziorem, droga idzie wzdłuż jego brzegu i dostosowuje się do jego kształtu. Między drogą a brzegiem jeziora pozostaje niewiele miejsca na zabudowania, które leżą wobec tego po przeciwnej stronie drogi. /Wizuny, Wigryny /.
5. Łańcuchówka - różniąca się od ulicówki większą długością luźniejszym rozstawieniem zagród, lekko powyginaną linią drogi, Przykłady: Wojnowo wyraźnie nawiązuje do kierunku rzeki, Ciesiwa - por. opis uprzedni. Typ ten łączy Zaborski z wsiami powstałymi po karczunku lasów.

6. Zagrody samotnicze - powiązane drogami dojazdowymi z głównym traktem. Wszystkie powyższe wsie możnaby zaliczyć do typu samorodnego / por. Fr. Piasek op.cit/. Wsi zakładanych na terenie puszczy Jansborskiej właściwie się nie spotyka /jeżeli można sądzić na podstawie posiadanych materiałów/

Ze względu na wyżej wspomniane warunki terenowe akcja kolonizacyjna nie mogła się ująć odrazu w formach regularnych mimo istnienia wzorów na terenach sąsiednich. Teren wsi przed rozmieszczeniem jej i nadaniem jej regularnego układu musiałby być całkowicie wykarczowany, co jednak bez uprzedniego osadzenia ludności byłoby niemożliwe, a jak wiadomo puszcza Jansborska w okresie kolonizacji średniowiecznej była "puszczą graniczną", a i późniejsze formy wsi regularnych nie mogły sobie znaleźć właściwych warunków.

Oprócz typów wyżej wymienionych występują wsie dworskie, gdzie obok zamieszkania dworu znajdują się zabudowania służby folwarcznej /por. statystykę wielkości gospodarstw/.

III. Zagroda. / tabl. I/

1. Pomiedzy kształtem zagrody a typem wsi występuje warażne powiązanie. Najczęstszym i najregularniejszym układem, związanym z ulicówką jest zagroda typu B, której odmiany zostały podane na Tabl. I. Określić ją można w sposób następujący:

Wąska, około 18 m. szerokości i 45 m. głębokości prostokątna działka, ze wszystkich stron otoczona płotem, z bramą wjazdową od strony głównej drogi i furtką dla pieszych, z domem ustawionym szczytem do drogi. Podwórze zamyka stodoła, leżąca naprzeciw bramy wjazdowej. Wzdłuż jednego lub obu dłuższych boków podwórza umieszczone są zabudowania inwentarskie. Od strony drogi przedogródek kwiatowy. Zwykle dom mieszkalny wydzielony jest od strony zabudowań grupą drzew czy zieleni.

Alternatywy wyżej wymienionego układu daje tabl. I Grupa B. I tak, w gospodarstwach najmniejszych budynki inwentarskie i stodoły mogą być połączone z domem mieszkalnym pod wspólnym dachem / por. rys. B1a/ lub być dobudowane w dalszym jego ciągu / rys. B1b - porówn. przykładu Tabl. II rys. 3b - część sieni zostaje wydzielona dla inwentarza; 3d - stajnia i obora dostawione do budynku mieszkalnego, podobnie 3e, 3f/. Innego rodzaju połączeniem może być umieszczenie pod wspólnym dachem stodoły i budynku inwentarskiego /por. tabl. VI rys. 5/, wzgl. tabl. I rys. B2/.

Grupa B3 daje alternatywy umieszczenia 3-ch budynków : mieszkalnego, inwentarskiego i stodoły, a rys. B4 - czterech dookoła jednego podwórza, B5 - jest odmianą tego samego układu, zastosowaną w gospodarstwie samotniczym, z nawiązaniem do warunków terenowych.

Układ ten należy uznać za typowy, najczęstszy i niezależny specjalnie od wielkości gospodarstw, gdyż zarówno przykłady

największe / ca 60 ha/ jak i w grupie najmniejszej /0,5 - 5 ha/ można zaliczyć do tego typu, z tą tylko modyfikacją, że wielkość zabudowań i ich ilość będzie odpowiednio różna.

Oprócz wyżej wymienionego typu występuje grupa A z domem mieszkalnym okalający równoległej do drogi, spotykana rzadziej /przykłady na tabl. I a/. Charakteryzuje je dosyć duża różnica wymiarów: w przeciwieństwie do poprzedniej grupy, której szerokość zamknięcia się w granicach 17 - 21 m. przeciętna 18 m, na 35 - 55 m., przeciętnie ok. 45, tutaj występują duże różnice: szerokość 15 - 65 m. głębokość 30 - 60 m. i nie dają się ująć w jakies reguły, są raczej zależne od możliwości terenu. Grupę tę należałoby łączyć z osiedlami typu samorodnego lub wyjątkowo dużymi gospodarstwami. Do dużych będą należały przykłady A4 a, A 4 b - /60 ha/ i A 3 b.

Przykłady A5 i A2 d łączą się z wyżej omówionymi osiedlami nadjeziornymi, z drogą przechodzącą przez środek zagrody.

Przykłady A 3 a, A 3 c, A 4 a mają kształt działki - regularny, prostokątny i można by je odnieść do odmiany typu, w której uległ jedynie przestawieniu dom mieszkalny.

Przykłady A 2 a i A 2 b o wyraznie nieregularnym kształcie działki należy łączyć z wielodrożnicami i przysiółkami.

Sytuacja zabudowań, mieszkalnych dla służby folwarcznej, jako nieobjęta tematem nie została omówiona.

IV. DOM MIESZKALNY / Tabl. II, III, IV i V/

Na terenie puszczy Jansborskiej występuje wyraźna analogia z budownictwem mieszkalnym puszczy kurpiowskiej. Prof. Piasek określa tereny na północ od rzeki Narwi przylegające ściśle do dawnej granicy Państwa Polskiego z przed 1939 r., czyli do terenów puszczy Jansborskiej, jako centrum występowania typu budownictwa kurpiowskiego /"Osadnictwo puszczy Kurpiowskiej" str. 7/.

Można na podstawie badań przeprowadzonych w lecie 1946 r. przez Zakład Architektury Polskiej przyjąć, nie wyznaczając narazie szczegółowo mapy, zasięgu ze względu na dość wąski ich zakres terenowy, że centrum to również obejmuje puszczy Jansborską.

Typ ten można określić następująco: jest to chałupa szeroko - szczytowa, niesymetryczna, składająca się z sieni z umieszczonym w niej kominem / t.zw. czarna kuchnia, określona przez autorów niemieckich, jako Polnische Grube lub Polnische Küche/ zajmującym większą część szerokości sieni, jednak z pozostawieniem przejścia poza nią i izby z piecem postawionym prostopadle do ściany dzielącej sieni i izbę, nieprzyległym do ściany zewnętrznej, wydzielającym za sobą t.zw. "zapiecek" / rys. 1 T. II/ W budynkach większych do tego samego w zasadzie zespołu przybiera komora w zimnym rogu izby. Zapiecek bywa wydzielony bądź tylko przez piec /rys. 2 T. II/, bądź też zapomocą ściany z drzwiami. Izba duża pod adą urządzenia ogniowe tak skonstruowane, by dym z trzonu kuchennego pierwotnie, kurnego bezpośrednio dostawał się do komina, co jest możliwe przez umieszczenie go we wnęce odpowiednio połączonej z kominem i zamkniętej drzwiczkami /por. rys. 2 T. II planu i przekroje, oraz rys. 4 T. II planu i przekroje./

Piec chlebowy znajduje się zazwyczaj we wnętrzu samego komina, do którego wchodzi się przez drzwi z sieni.

Grupa planów na rys. 3 Tabl. II stanowi zebrania przykładów o różnym stopniu wydzielenia zapiecka i komory. Krańcowym rezultatem tego rozwiązania jest zniknięcie ściany między komorą, a zapieckiem i wytworzenie się dodatkowej izby sypialnianej - alkierza /rys. 3 c T II/ / 3 f T II/.

Powstaje wtedy układ 4-ch pomieszczeń koło jednego pionu kominowego, jeżeli jeszcze dodatkowo zostanie wydzielona przestrzeń za kominem w komorę dostępną bądź z sieni, bądź z zapiecka, który to układ podaje Adam Chętnik /"Chata Kurpiowska"/, jako typowy dla chałupy kurpiowskiej.

Przy zastrósowaniu urządzeń ogniowych nowego typu tj. umieszczeniu pionu kominowego w grubości ściany działowej oraz kuchni angielskiej, układ ten przybiera postać jak narys. 5 tabl. II. /Przykład podany na tym rysunku należy do mniejszych, jeżeli chodzi o wymiary i matryzon kuchenny umieszczony w sieni, co należy traktować, jako mniej typowe/.

Zwykle w obiektach najnowszych tego typu występuje układ podany na tabl. III rys. 4, składający się z sieni, małej izby nawprost sieni, będącej zarazem kuchnią lub też izbą dla rodziców właścicieli izby dużej i alkierza, czasem w sieni znajduje się wydzielona komora. /Por. również Tabl. V rys. 1/.

Tabl. III podaje szereg wariantów nowszych różnego rozwiązania pomieszczeń koło jednego pionu kominowego. W wypadku umieszczenia kuchni w miejscu dawnej sieni bywa dobudowana sionka do ściany zewnętrznej. /T. III 2b, 2c/, względnie od szczytu /T. III 2d, 2c/

Dom domu o wyżej opisanym planie może być dobudowana od strony sieni komora, lub stajnia /Chętnik nazywa ten typ "z nadbudówką/ przybudówką"/. Przy tym przybudówka może być węższa /3d III/ lub tej samej szerokości co dom /3e III/, mieć wejście z sieni lub bezpośrednio z podwórza.

Do tego samego typu należy chałupa o planie, jak na rys. 3f, wzgl. 3g na tabl. II. Część mieszkalna podobnie, jak w odmianie poprzedniej składa się z izby, zapiecka i komory, względnie izby i alkierza po jednej, zaś części inwentarskiej po drugiej stronie sieni. Wejście do części inwentarskiej znajduje się bądź z podwórza, bądź z sieni. Część ta może być jednoprzestrzenną, lub podzieloną nastajnię i oborę względnie stajnię i komorę.

W wypadku dodatkowych zajęć właściciela, pomieszczenia pierwotnie dla inwentarza mogą być warsztatem, komorą, wreszcie być zamieszkiwane w czasie lata. Rys. 4 tabl. II stanowi przykład wbudowania dodatkowego pionu kominowego do pierwotnie zimnych pomieszczeń.

Przekrój podłużny doskonale charakteryzuje różnicę w czasie powstania poszczególnych urządzeń ogniowych.

Powstają wtedy dwie dodatkowe izby ogrzewane, przeznaczone dla starych właścicieli, którzy prowadzenie gospodarstwa przekazali dzieciom, lub będące wyrazem zwiększenia potrzeb.

Ten sam typ planu może być odrazu wykonany w formie ostatecznej - otrzyma się wtedy plan, jak narys. 1 b tabl. IV, gdzie izby mieszkalne leżące po obu stronach sieni podłączone są do jednego pionu kominowego.

Oprócz wyżej wymienionego typu niesymetrycznego występuje typ symetryczny /rys. 2 T.IV/, składający się z sieni z wejściem w osi ściany wzdłużnej z kominem typu starego /czarna kuchnia/ zajmującym całą szerokość sieni, z przejściem na przestrzał, z dwoma większymi izbami po obu stronach sieni /jedna z nich jest kuchnią/, dwoma alkierzami i komorami.

Typ ten w odmianie nowszej otrzymuje rozdzielenie się komina na 2 oddzielne piony, jak to ma miejsce na rys. 3 Tabl.IV.

Zasadnicze odmiany nowsze wyżej omówionego typu są 2 rodzajów: bądź z sienią naprzestrzał, bądź też z sienią podzieloną na dwie części, w jednej z nich zostaje umieszczona kuchnia /rys.4a IV/ lub izba.

W odmianie najnowszej w układzie symetrycznym pierwotne umieszczenie ścian kominowych prostopadle do kalenicy zmienia się na równo ległe /rys.4a IV/, uzyskuje się w ten sposób dwutrakt z murem ogniowym idącym przez środek budynku, równoległe do kalenicy, z umieszczonymi w nim pionami kominowymi %4c IV/.

We wsiach dworskich występują dwojaki, trojaki, względnie czworaki, których plany podaje tabl.V - są to raczej objekty nowsze, w układzie swym dążące do zgrupowania pomieszczeń koło jak najmniejszej ilości pionów kominowych.

K o n s t r u k c j a i m a t e r i a ł b u d o w i a n y .

S c i a n y. Ze względu na obfitość materiału drzewnego w dowolnych wymiarach, ściany w obiektach starszych wykonywano wieńcowo, belki drewniane kantowe grubości ok. 20 cm. łączone dyblami średn. 3 - 4 cm, dług. 10 cm. w odstępach co 1,5 - 2,5 m. węzły na jaskółczy ogon. Podwalina i oczepek z belek o większych wymiarach. Podmurówka z polnych kamieni bez zaprawy, ściany zewnętrzne niebielone, nietynkowane, czasem od strony częstszych wiatrów i deszczy oszalowane; wewnętrzne bielone lub tynkowane. Wysokość zrębu średnio 2,9 m. minimum 2,2 m.

Objekty nowsze: ściany sumikowo łątkowe, najnowsze murowane grubości 2 cegły, tynkowane wewnętrzne i zewnętrzne.

O t w o r y . Drzwi wejściowe do sieni z podwórza w starszych domach dębowe z mieczami, wycięte w kształt półcyrkla, ozdobione kołkami, nigdy wyższe niż 1,70 m. Skrzydła drzwiowe szponowe często ozdobne z profilowanych deseczek, nabijane kołkami, otwierane do wewnątrz.

Ramiaki dębowe tylko do 1800 r. potem zakaz ścinania dębów.

Okucia żelazne pasowe, czysta konstrukcja drewniana /drzwi na biegunach/ tylko w domach najstarszych.

Domy nowsze: drzwi płycinowe, jedn oskrzydłowe lub dwuskrzydłowe, okucia fabryczne.

O k n a - futryny okienne osadzone bezpośrednio w ścianie, pierwotnie oknapojedyncze, później podwójne futrynowe, zawsze dwuskrzydłowe. Jedynie okno od komory mniejsze i jednoskrzydłowe. Okno z 4 lub 6-ciu szyb w nowszych z nadświetlem.

Na futrynę przychodzi opaska czarna ozdobnie profilowana od góry gzymsik lub trójkątny szczytek, zawsze stosowane są okiennice.

S t r o p. W najstarszych obiektach belki stropowe idą w poprzek chałupy w odstępach ok. 1,30 m. Rysie wystają poza ściany zewnętrzne ok. 25 cm. i stanowią oparcie dla płatwi. Płatew wcięta w rysie, przymocowana jest do nich kołkiem drewnianym, na belkach deski na zakładkę lub wręb z polepą z gliny i szezki od góry.

B a c h . Więźba dachowa, krokwiowa z jedną jętą. Krokwie z okraglaków, nie zawsze występuje płatek; w jej braku /częsty wypadek/ krokwie są wcięte w końce belek stropowych lub najwyższą belkę zrębu. Na krokwiach łaty 8-10 x 4-6 cm. w odstępach 30-35 cm przymocowane do krokwi za pomocą kołków drewnianych. W nowszych /druga połowa XIX w./ dach stolcowy i krokwie z kantówki, łaty jak wyżej.

Wszystkie budynki stare i większość nowych ma dach dwuspadowy, chociaż zdarzają się dachy naczółkowe czterospadowe i tak np. we wsiach Isnaty, Bartelowo na 24 domy mieszkalne, 23 ma dach dwuspadowy, a 19 nowy czterospadowy /wigryny dwuspadowych 37 starych i 17 nowych, na czółkowych 2 nowe /.

Krycie: objekty starsze - słoma, trzcina lub dachówka /esówka/; objekty nowe - słoma, trzcina, dachówka, papa.

Duży nacisk położony jest na opracowanie szczytu. Analogicznie, jak w puszczy kurpiowskiej, ozdobny szczyt tylko od drogi, od strony podwórza normalnie odeskowany, szczyt bywa zwykle dwukrotnie nadwieszony, raz tuż nad zrębem, drugi raz mniej więcej w górnej 1/3 wysokości. Nadwieszzenia zwykle bogato oprofilowane. Deski ułożone ozdobnie, wiatrownice wyrzynane na całej długości i zakończone śparogami lub pazdurami.

U r z ą d z e n i a o g n i o w e. Umieszczenie i ewolucja urządzeń ogniowych została omówiona w związku z planem chałupy, należy nadmienić dodatkowo, że pierwotny komin był drewniany, wyklejony gliną i nie wychodził ponad dach późniejszą, później na skutek zarządzeń policyjnych został zamieniony na murowany /kamen na glinie/ i wyprowadzony ponad kalenicę.

Ogrzewanie części mieszkalnej odbywa się za pomocą pieca, dawniej z cegły wypalanej własnoręcznie przez właściciela; obecnie piece kaflowe.

Chałupę Jansborską podobnie, jak Kurpiowską znamionuje duża dbałość o wygląd zewnętrzny, co jest wynikiem umiejętności wykonawców, zwykle miejscowych cieśli.

Właściciel nowożnosz onego budynku współpracuje zwykle przy budowie - nie jest to niczym dziwnym, jeżeli się zważy na tradycyjną znajomość materiału na tym terenie.

V. B U D Y N E K I N W E N T A R S K I. /Tabl. VI/

Oprócz wyżej opisanego budynku inwentarskiego, związanego z domem mieszkalnym na terenie puszczy Jansborskiej występują 2 typy budynków inwentarskich.

Typ starszy składa się ze stajni, obory i chlewu /rys. 1 i 2 tabl. VI/, jest drewniany /wieńcówka lub sumikowo-łatkowy/ z dachem krokwiowym z jedną jętą, kryty trzcina, słomą lub dachówką. Wielkość i ilość poszczególnych pomieszczeń zależy od wielkości gosp. odarstwa. Rys. 2 daje przegląd odmian planu.

Typ nowy, częstszy, zwykle murowany lub łatkowo sumikowy ma poddasze wykorzystane na przechowanie zbiorów i paszy. Dach dwuspadowy krokwiowy ze stolcem pojedynczym lub podwójnym i ze ścianką kolankową drewnianą oszalowaną z zewnątrz, kryty dachówką. Poddasze dostępne schodami z zewnątrz lub wewnątrz; posiada zwykle bądź w ścianie wzdłużnej, bądź w szczycie otwory do podawania paszy od razu z wozu.

Wielkość zależy jak wyżej od wielkości gospodarstw /por. rys. 3 i 4 tabl. VI/.

Nowsze budynki inwentarskie zwykle są połączone z parnikiem. Rysunek 5 daje przykład połączenia budynku inwentarskiego i stodoły pod wspólnym dachem. Część inwentarska murowana, stodoła - konstrukcja słupowa, oszalowana deskami nad inwentarzem, w części spichlerz dostępny od szczytu, w części stodoła.

VI. S T O D O Ł Y /Tabl. VII /

Tabl. VII daje przegląd różnej wielkości stodół, zależnie od wielkości gospodarstw. Najczęstszym typem, który możnaby odnieść do gospodarstw średnich jest stodoła z jednym przejazdem i dwoma sásiekami /2 polowa // rys. 2 tabl. VII/ Może być połączona ona z budynkiem inwentarskim /rys. 3 tabl. VII/.

Do tej samej grupy gospodarstw należy stodoła z 2-ma przejazdami i dwoma sásiekami /rys. 4b/.

Stodoły wg. rys. 4a należą do gospodarstw większych /ponad 60 ha/ Stodoła na rys. 5 do gospodarstw wielkoeksploatacyjnych i dworskich. /Porównaj statystykę wielkości gospodarstw/.

Konstrukcja stodół słupowa, szalowana deskami. Słupy narożne i przy wierzchołkach wzmocnione zastrzałkami.

Dach dwuspadowy, kryty najczęściej dachówką, b. rzadko trzcina lub słomą. Przy mniejszych spadkach /stodoły najnowsze/ papą na deskowaniu.

Ważniejsza bibliografia.

Mapy 1:500000 Osteuropa Blatte nr. R. 54 Allenstein 1941.
1:100000 Grossblatt nr. 45 Jocheninburg.

Wład. Chojski: Słownik polskich nazw miejscowości w Prusach Wsch.
na obszarze b. Wolnego Miasta Gdańska wg. stanu
z 1941 r. - Wyd. Instytutu Zachodniego, Poznań 1946.

Jan Dylak : Geografia Ziemi Odzyskanych - Wyd. "Książka" 1946.

Wiadomości statystyczne G.V.S. zeszyt specjalny 1 i 2 .
G.V.S. Warszawa 1946.

Materiały informacyjne Biura Studiów Osadniczo-Przemieszaniowych,
zeszyt 1, Kraków 1946.

Karol Buczek: Geografia no-hist oryczna podstawy Prus Wschodnich -
Wyd. Instytutu Bałtyckiego, Toruń 1936.

Alexander Muennich: Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich -
Wyd. Instytutu Bałtyckiego, Toruń 1934.

Bohdan Zaborski: O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczenie.
Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków 1927.

Franciszek Piaścik: Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej - Wyd. Zakładu
Architektury Polskiej, Warszawa 1939 r.

Krieb Schimaneky: Das Bauernhaus Masurens. Königsberg 1936.

Adam Chętnik: Osada Kurpiowska . Wyd. im. Kasy Miejskiej, War-
szawa 1936 r.

